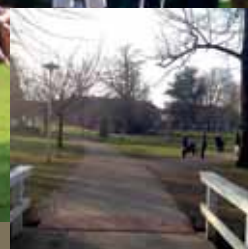

KASTEEL & BUITENPLAATS

APRIL 2015 | JAARGANG 17 | NR. 49

DAG VAN HET
KASTEEL
25 MEI 2015

IN DEZE UITGAVE

KASTELEN EN BUITENPLAATSEN | OUD-ALKEMADE IN WARMOND
BUITENPLAATSEN ALS STADSPARKEN

VAN DE REDACTIE

NKS DAG VAN HET KASTEEL 2015

Het thema voor de Dag van het Kasteel van dit jaar is 'Kasteel en buitenplaats'. Vroeger, in de periode dat de NKS werd opgericht, dekte de term 'kasteel' alle historische *country houses* in Nederland, maar de laatste tijd krijgt de term buitenplaats meer reliëf. Over de definitie van buitenplaats wordt flink gesteggeld, zoals ook al bleek uit eerdere artikelen in *Kasteel & Buitenplaats*, maar dat verrast niet. Ook de term kasteel is nogal ambivalent. Niet vreemd voor woorden die een verschijnsel moeten beschrijven dat een lange historie heeft, veel verschillende verschijningsvormen kent en door opeenvolgende generaties anders is ingevuld. Voor de Dag van het Kasteel hebben we dit thema gekozen om te laten zien dat er vele historische relaties bestaan tussen beide soorten hoge statushuizen, zoals ook Janneke van Dijk uitlegt in haar hoofdartikel in dit nummer van *Kasteel & Buitenplaats*. Op deze Dag van het Kasteel kunt u zelf op ontdekkingsstocht gaan door het fascinerende verleden van kastelen en buitenplaatsen. Vele tientallen hebben hun deuren weer geopend, hun parken opengesteld en vaak zijn er bijzondere evenementen georganiseerd. U voelt, ziet, hoort, proeft het verleden op de Dag van het Kasteel! Honderden vrijwilligers zetten zich enthousiast in om het mogelijk te maken dat deze historisch zo waardevolle gebouwen behouden en beleefbaar blijven. Dat gaat niet vanzelf. We staan er niet altijd bij stil, maar er zijn stille en minder stille bedreigingen. De kosten voor onderhoud, de druk om steeds meer geld te genereren omdat de overheid zich terugtrekt, ruimtelijke plannen van besturen en particulieren en soms ook onbekendheid maken het belangrijk dat instellingen zoals het NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats actief zijn om dit prachtige erfgoed in stand te houden. En dat kunnen we alleen samen met u. Als donateur geeft u een belangrijke boodschap af: het beleven van ons erfgoed gaat ons allemaal aan!

KLIMAAT EN MONUMENT

Op een enkele scepticus na zijn de meeste mensen en de belangrijkste instituten (denk aan de Verenigde Naties, de Wereldbank, het IMF, de Europese Commissie) er van overtuigd dat het klimaat aan het veranderen is en dat de mens daar een belangrijke rol in speelt. Die veranderingen gaan geleidelijk maar op de iets langere termijn zullen de gevolgen enorm zijn. Zeker als we niet actief proberen ons leefpatroon aan te passen aan wat onze natuurlijke omgeving aan kan. Deze problematiek lijkt weinig te maken te hebben met de zorg voor monumenten en ons erfgoed. Niets is echter minder waar. Direct en indirect zullen we er mee geconfronteerd worden. Indirect omdat als door klimaatveranderingen grote ruimtelijke ingrepen met bijbehorende kosten (denk aan waterberging, dijkverzwaring, drinkwatertekorten etc) noodzakelijk blijken, daardoor de aandacht en de financiële ruimte die er overschiet voor ons erfgoed sterk beperkt wordt. Als we moeten kiezen tussen hogere dijken om te voorkomen dat Amsterdam en Rotterdam onder water komen te staan of het behoud van historische gebouwen, is de keuze snel gemaakt. Direct heeft het klimaat natuurlijk ook invloed. De verwachting dat de zomers warmer, natter en extremer worden en er veel meer grote stormen zullen optreden heeft niet alleen gevolgen voor het behoud van de gebouwen, maar ook voor onze natuur. Kastelen en buitenplaatsen zijn vaak locaties waar de natuur een hoofdrol speelt, in de parkaanleg, het landgoed, de aanwezigheid van zeldzame dieren en planten. Het behoud daarvan zal door veranderende weerspatronen steeds ingewikkelder en duurder worden. Daarom is ook voor ons, die genieten van historische monumenten, de klimaatverandering geen ver van ons bed show, maar iets dat ons direct zal raken. Reden te meer om bewust met onze leefomgeving om te gaan.

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang
ir. Rob Gruben
drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE:

Janneke van Dijk MA, dr. ir. Taco Hermans, prof. dr. Yme Kuiper, drs. Ben Olde Meierink, Saskia Minjon MA, Lotte Barrance, Eva Bienias, Eliza Etman, Rosan op den Kelder, Myrthe Postma en Sjon Visser

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgend nummer is 1 augustus 2015

OMSLAG

Kastelendag met roofvogels op Kasteel Keukenhof. Foto Hella Radic

ONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede
Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

KASTELN EN BUITENPLAATSEN	P. 3
COLUMN: TERUG NAAR KASSEL	P. 9
OUDE-ALKEMADE IN WARMOND	P. 11
COLUMN: ASTEN EN DE BROODOVEN	P. 17
NIEUWE INRICHTING KASTEELTERREIN VAN IJSSELSTEIN	P. 18
BUITENPLAATSEN ALS STADSPARKEN	P. 21
BOEKEN	P. 25

KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

> door **Janneke van Dijk**
medewerker NKS

> KASTEEL DE SCHAFFELAAR
FOTO H. HAGEMAN

Het is alweer bijna Tweede Pinksterdag; de dag waarop traditiegetrouw de NKS Dag van het Kasteel plaatsvindt. Het thema van dit jaar is 'Kastelen en Buitenplaatsen'. Het thema lijkt wellicht voor de hand liggend, het draait bij de Dag van het Kasteel immers om het bezoeken van beide, maar met 'Kastelen en Buitenplaatsen' geeft de NKS een aanzet om de geschiedenis van twee gangbare termen, 'kasteel' en 'buitenplaats', te verkennen.

Aan de hand van verschillende kastelen en kasteelachtige buitenhuizen die tijdens de NKS Dag van het Kasteel te bezoeken zijn, wordt in dit artikel hiermee een begin gemaakt. Centraal staat de hernieuwde ontdekking van de middeleeuwen die halverwege de negentiende eeuw plaatsvond en die resulteerde in een fascinatie voor dit tijdperk en zijn waarden, literatuur en bouwstijlen.

MIDDELEEUEWSE KASTELEN HERREZEN

Tijdens de NKS Dag van het Kasteel zijn onder andere de kastelen Sterkenburg, Radboud, Loenersloot en De Haar te bezoeken, alle vier kastelen met een middeleeuws voorkomen. Echter, hoewel deze kastelen hun oorsprong hebben in de middeleeuwen, bestaan de huidige gebouwen nauwelijks nog uit bouwdelen uit die oude periode. Wat u nu ziet, is een kasteel uit de negentiende eeuw, herschapen naar een romantisch middeleeuws beeld. Een van de bekendste kastelen van Nederland is kasteel De Haar. Hoewel De Haar zijn oorsprong heeft in de veertiende eeuw, is het huidige kasteel een neogotische fantasie te noemen. Nadat het middeleeuwse kasteel in de achttiende eeuw in verval geraakt was, besloot de eigenaar van het goed, baron Etienne van Zuylen van Nijvelt eind negentiende eeuw tot een

grootscheepse herbouw van zijn voorouderlijke woning. Van Zuylen was sinds zijn jeugd gefascineerd door de historie van het kasteel. Vooral de late middeleeuwen, toen kasteel De Haar was herbouwd na de verwoesting tijdens de twisten tussen de stad Utrecht en de bisschop, genoten de interesse van de baron. Nadat hij het in ruïneuze staat verkerende De Haar van zijn vader geërfd had, kon de droom van Van Zuylen concrete vorm krijgen. De Limburgse architect Pierre Cuypers werd aangetrokken voor de uitvoering. Cuypers genoot in deze periode al bekendheid als architect. Waarschijnlijk waren het diens eerdere neogotische restauratieprojecten die Van Zuylen deden besluiten de opdracht aan Cuypers toe te vertrouwen. Cuypers maakte de ontwerpen voor zowel het kasteel als voor een groot deel van het interieur.

> KASTEEL DE HAAR
FOTO PETER VAN DER WIELEN

> KASTEEL RADBOUD
FOTO COLLECTIE NKS

In eerste instantie was het de bedoeling dat de nog bestaande historische delen zouden worden terug gerestaureerd naar hun middeleeuwse staat, maar al snel besloot men tot een volledige scheppende restauratie. Cuypers baseerde de herbouwplannen op de ruïne die er nog stond, zijn gedachten over hoe De Haar er in de middeleeuwen uitgezien zou kunnen hebben, en zijn opvattingen over de neogotische bouwstijl.¹ Dit resulteerde in een reconstructie van het kasteel, compleet met bijgebouwen en het tijdens de Dag van het Kasteel voor het publiek geopende Chatelet, dat de familie sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw gebruikt als woonhuis. De bestaande ruïne werd geïncorporeerd in het nieuwe kasteel om de historische continuïteit van de negentiende-eeuwse bouw te benadrukken. De authenticiteit van deze historische sporen achtte de architect echter van ondergeschikt belang aan de middeleeuwse illusie.

Een ander voorbeeld van een in de negentiende eeuw voor een deel gecompleteerd middeleeuws kasteel is Radboud te Medemblik. Ook bij dit project was Cuypers betrokken als restauratie-architect. In het laatste decennium van de negentiende eeuw herbouwde Cuypers de middeleeuwse dwangburcht van Floris V die kasteel Radboud in de dertiende eeuw was. Deze groot-schalige wederopbouw van het kasteel, dat voor de restauratie het uiterlijk had van een vervallen boerderij-achtig gebouw, geschiedde op basis van prenten van de middeleeuwse burcht. Kasteel Radboud was in 1889 Rijkseigendom geworden, kort na de oprichting van de monumentenzorg in Nederland. Deze ontwikkeling leidde tot de notie dat er iets gedaan moest worden aan het in ruïneuze staat verkerende kasteel. Een jaar nadat

de staat eigenaar geworden was, kregen de restauratieplannen vorm. De plannen voor de herbouw van de burcht waren een gezamenlijke inspanning van Cuypers en de grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg, Victor de Stuers. De Stuers legitimeerde de gedeeltelijk completering van kasteel Radboud door te stellen dat het kasteel in de gerestaureerde vorm een beeld gaf van een krijgsmonument uit de dertiende eeuw. Om de middeleeuwse wortels van het gebouw te laten zien en de gedeeltelijke reconstructie te verantwoorden, zijn veel van de oude stenen ingemetseld in de nieuwe muren.² Net als bij de reconstructie van De Haar was het de illusie van ouderdom die voorop stond en ging het in de eerste plaats om het verkrijgen van een middeleeuwse ogend kasteel.

MIDDELEEUWS STATUSSYMBOOL

Al sinds de middeleeuwen fungeerden kastelen niet alleen als versterkte residenties voor een kleine groep mensen, meestal een kasteelheer met zijn gevolg, maar ze hadden ook een belangrijke maatschappelijke symboolwaarde. De identiteit en status van de kasteelheer werden door het kasteel naar de buitenwereld toe gecommuniceerd.³ Zo laat de oudst bekende tekening van Henkenshage, die dateert uit omstreeks 1800, zien dat het van oorsprong vijftiende-eeuwse kasteel er uitzag als een bescheiden edelmannswoning. De woning was nooit een echt kasteel omdat Henkenshage's militaire functie vanaf de bouwtijd te verwaarlozen is geweest.

1 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden: P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* (Zwolle 1995), p. 187-188.

2 Van Leeuwen 1995, p. 184-185.

3 M. Johnson, *Behind the Castle Gate. From Medieval to Renaissance* (London 2002).

> HET ACHTTIENDE-EEUWSE LANDHUIS
DE SCHAFFELAAR - GRAVURE
H. NUMAN, 1794

Echter, het huis was gebouwd met ophaalbrug en omgrachting en beschikte daarmee over kasteelachtige elementen die de status van de adellijke bewoners moesten benadrukken. Deze ontwikkeling zette zich voort in de zestiende en de vroege zeventiende eeuw. Met de restauratie, reconstructie of zelfs herbouw van kasteelachtige woningen trachtte de adel de continuïteit van het eigen geslacht uit te drukken. In deze periode was er daarnaast een nieuwe groep mensen voor wie een buitenhuis op het platteland binnen handbereik kwam. Door de toename van de welvaart onder de Nederlandse bevolking was het voor steeds meer rijke stedelingen mogelijk een buiten aan te kopen. Sommige welvarende burgers slaagden erin een oorspronkelijk middeleeuws kasteel in handen te krijgen. Men restaureerde en moderniseerde het gebouw, maar liet het historische uiterlijk veelal intact. Anderen pleegden archaïserende nieuwbouw. In het maartnummer van *Kasteel & Buitenplaats* stipt Fred Vogelzang deze trend aan en benoemt hij de maatschappelijke status als een belangrijke drijfveer voor het met kasteelachtige elementen verfraaien van het buitenhuis in deze periode.⁴ In de loop van zeventiende eeuw werd de behoefte aan modernisering van de middeleeuwse huizen groter. Het gebruik van decoratieve onderdelen begon af te nemen en de architectuur werd strakker. In deze periode moet de opkomst van de Hollands-classicistische bouwstijl geplaats worden, een bouwstijl die geënt was op de klassieke orde-architectuur.⁵ De keuze voor deze stijl voor de bouw van nieuwe moderne buitens werd steeds gangbaarder. De adel had in deze tijd echter al historiserende architectuuropvattingen waardoor men huizen

met een kasteelachtige allure bleef bouwen. Ook rijke patriciërs- en adellijke geslachten bleven teruggrijpen op kasteelachtige elementen bij de bouw van landhuizen, om zo hun adellijke pretenties uit te dragen.⁶ Halverwege de achttiende eeuw kreeg de classicistische bouwstijl steeds meer navolging, maar traditionele architectuuropvattingen en historisch besef van het kasteel als 'stamhuis' bleven, vooral bij de adel, bestaan.⁷

TOE-EIGENING VAN DE MIDDELEEUEWEN

Na de Verlichting en de hieruit voortvloeiende Franse Revolutie zocht men in Noord Europa stabiliteit. Oude zekerheden waren vernietigd, maar de achttiende-eeuwse vooruitgangsidealen begonnen eveneens af te brokkelen. Men ging op zoek naar nieuwe omgangsvormen en een nieuwe identiteit. In de middeleeuwse maatschappij vond men waarden terug die in de eigen tijd verloren leken te zijn gegaan: sociale eenheid, gemeenschap en gezag. De tirannieke en egoïstische heersers van de achttiende eeuw werden afgezet tegen de hoffelijke ridder die zijn heer diende en onbevreesd de vijand te lijf ging.⁸ In het verlengde hiervan speelde het kasteel, de ultieme belichaming van de ridderlijke levenswijze, een belangrijke rol in deze fascinatie. Dit, opgeteld bij de hang naar romantiek die vooral in Engeland al enige decennia te bespeuren was en die ervoor gezorgd heeft dat de gotiek eigenlijk nooit helemaal verdwenen is, resulteerde in de heropleving van alles wat als middeleeuws beschouwd werd.

De laatste jaren is er veel wetenschappelijke aandacht voor de fascinatie voor de middeleeuwen die, zo blijkt, al eeuwenlang bestaat in Europa. Peter Raedts beschrijft de Europese omgang met het middeleeuwse erfgoed sinds de Renaissance in zijn boek *De ontdekking van de Middeleeuwen* en ontwaart de wisselende emoties die de erfenis van de middeleeuwen al sinds 1500 oproept, emoties die eind achttiende eeuw een steeds positiever karakter kregen.⁹ In *Het verlangen naar de Middeleeuwen* plaatst Ronald van Kesteren deze heropleving in een bredere context. Hij stelt dat de Verenigde Staten veel hebben bijgedragen aan

4 F. Vogelzang, 'Het nuttige en het aangename: buitenplaatsen als investering?' *Kasteel & Buitenplaats* (2015), nr. 48, p. 7-8.

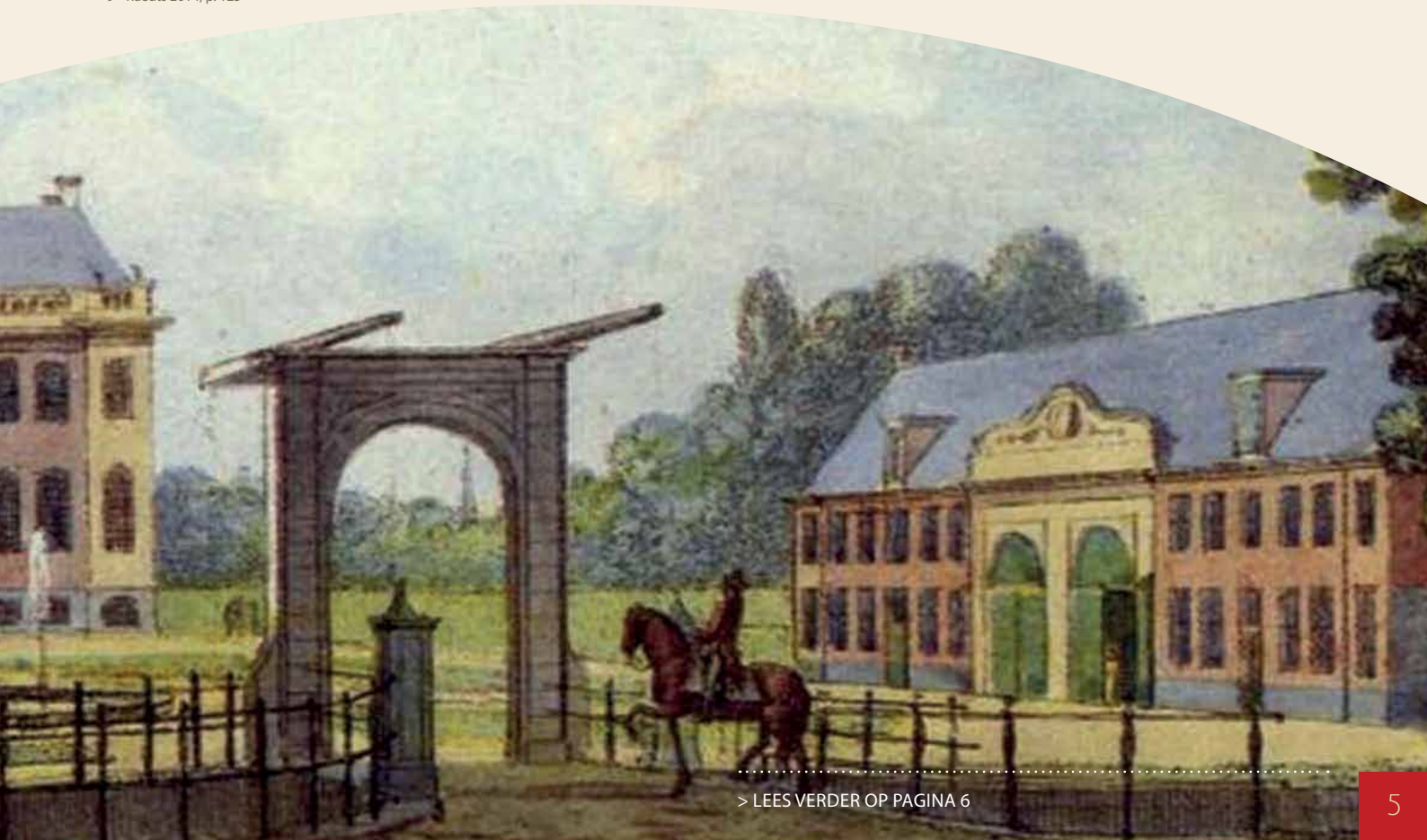
5 B. Olde Meierink, 'Conflict tussen oud en nieuw: de zeventiende eeuw', in: H.L. Janssen, B. Olde Meierink en J.M.M. Kylstra-Wielinga, *1000 jaar kastelen in Nederland* (Utrecht 1996), p. 142-170, aldaar p. 143.

6 Olde Meierink 1996, p. 162.

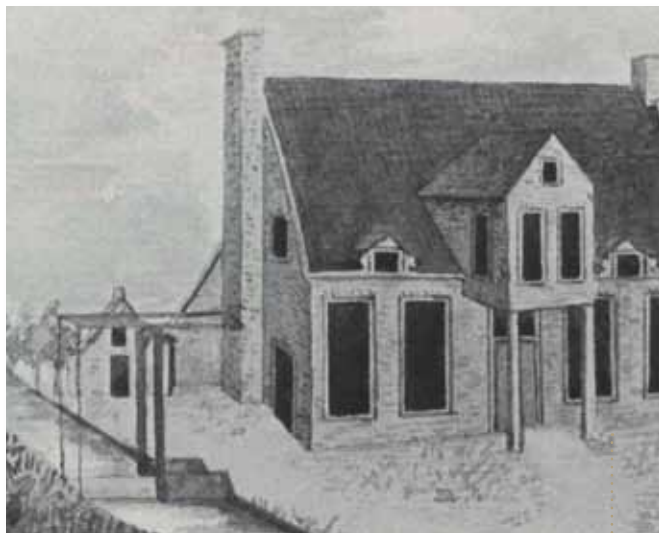
7 W. van Leeuwen, 'Herleving van het verleden: de negentiende en twintigste eeuw', in: H.L. Janssen, B. Olde Meierink en J.M.M. Kylstra-Wielinga, *1000 jaar kastelen in Nederland* (Utrecht 1996), p. 199-240, aldaar p. 179.

8 P. Raedts, *De ontdekking van de middeleeuwen: Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2014), p. 98, 115.

9 Raedts 2014, p. 125.

> OUDSTE BEKENDTE TEKENING VAN HENKENSCHAGE. SEPIATEKENING VAN L. VALKENBURG. NEGENTIENDE EEUW, BIBLIOTHEEK PROVINCIAAL GENOOTSCHAP

de negentiende-eeuwse romantische beeldvorming van de middeleeuwen. De Amerikaanse romantische fascinatie voor de middeleeuwen begon vorm te krijgen vanaf 1840. Net als in Europa, probeerde men zich in de Verenigde Staten door de verheerlijking van het ridderideaal in de traditie van de middeleeuwen te plaatsen en werd het eigen verleden gereconstrueerd.¹⁰ Van Kesteren stelt dat de fascinatie voor de middeleeuwen in de vroege twintigste eeuw nog volop aanwezig is, waarbij Hollywood en vooral ook Disney, dit beeld sterk hebben beïnvloed. Ook in Europa duurde het volgens Raedts nog tot halverwege de negentiende eeuw voordat de hernieuwde interesse in de middeleeuwen tot bloei kwam. In deze periode ontstond de behoefte aan een alternatief voor de klassieken in Noord Europa, aan een bron van de eigen cultuur en de verdere ontwikkeling ervan.¹¹

Van groot belang voor de negentiende-eeuwse opkomst van de verheerlijking van de middeleeuwen was het feit dat er een einde gekomen was aan de periode waarin katholieken hun geloof niet publiekelijk konden belijden. Een nieuwe generatie kwam op die een geromantiseerd beeld had van het katholieke geloof als harmoniserend voor de samenleving.¹² De middeleeuwen, hoogtijdagen van het katholieke geloof, werden hierbinnen opgeworpen als historisch ideaalbeeld. Sinds de vrijheid van godsdienst in 1796 begonnen katholieken kerken te bouwen in gotisch georiënteerde stijl, maar het was vooral het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 dat eraan bijdroeg dat de neogotiek als bouwstijl voor godshuizen wijdverbreid raakte.

HET MIDDELEEUEWSE IDEEAAL IN NEDERLAND

Bovengenoemde trend van het herontdekken van de middeleeuwen als het eigen verleden ontwikkelde zich echter vooral in de ons omringende landen. In Nederland kwam het teruggrijpen op de middeleeuwen pas op gang toen zij in de andere Noord Europese landen al op haar hoogtepunt was. Het tijdperk is bovendien nooit het ijkpunt geworden van de natie. Wat was er de oorzaak van dat de fascinatie met de middeleeuwen in

Nederland minder wijdverbreid was? In de eerste plaats vormden de zestiende eeuw, de opstand tegen Spanje, en de zeventiende eeuw, de Gouden Eeuw, de basis voor de nationale identiteit. De bron van een nationale mythe was dus al vergeven.¹³ Daarnaast speelde de grote godsdienstige verdeeldheid in het negentiende-eeuwse Nederland een grote rol. Door de verzuilde samenleving konden de middeleeuwen als katholieke erfenis nooit tot het gemeenschappelijk verleden behoren. Hoewel katholieken aan het begin van de negentiende eeuw een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking uitmaakten, hadden zij geen stem in het politieke en culturele leven. Het waren verschillende groepen van protestanten die de discussie over Nederland als natie, en dus het verleden en de herkomst ervan, voerden.¹⁴ De katholieken in Nederland 'ontdekten' de middeleeuwen pas halverwege de negentiende eeuw als gezamenlijk verhaal, waarna het nog geruime tijd duurde voordat men zich daadwerkelijk ging identificeren met de periode.

NEOGOTISCHE BUITENS

Hoewel het bouwen vanuit een middeleeuws perspectief ook in de late zeventiende en de achttiende eeuw nooit compleet verdwenen was, vond de historiserende architectuuroppvatting in deze periode slechts geringe navolging bij de bouw van nieuwe buitenhuizen. In de late achttiende eeuw, met de opkomst van de Romantiek, zien we de gedachten over het bouwen in 'kasteelachtige' stijl veranderen. In Engeland begon men met de bouw van 'follies' in gotische stijl. Deze tuinsieraden zonder duidelijke gebruiksfunctie werden steeds uitbundiger van karakter en weldra begon men de stijl ook toe te passen bij de bouw van 'castellated houses'. Peeters, die deze ontwikkeling beschrijft in zijn artikel 'Het kasteel en de neogotiek', geeft aan dat het hierbij gaat om een romantisch sentiment in lijn met de bloei van de Engelse landschapstuin.¹⁵ Ook in Nederland schoot deze trend wortel en vanaf ongeveer 1835 begon de elite voorzichtig met de bouw van buitenhuizen in neogotische stijl. Zo maakte architect Jan David Zocher in jaren dertig van de negentiende eeuw al neogotische gevelontwerpen, waarvan echter geen enkel plan is gerealiseerd. De neogotiek werd in deze vroege jaren niet gezien als een stijl die zich afzette tegen het neoclassicisme, maar als aanvulling op het traditionele bouwen. Na 1840 ontwikkelde de neogotiek zich steeds meer als zelfstandige bouwstijl voor buitenhuizen. Hoewel het neoclassicisme de gangbare architectonische stroming bleef, werd de stijl door sommigen als te beperkt beschouwd wat betreft zeggingskracht. In de neogotiek vond men een stijl waarvan de vormtaal kon worden ingezet om bepaalde sentimenten op te roepen.¹⁶ Waar Peeters niet ingaat op eventuele katholieke motieven om terug te grijpen op de middeleeuwse bouwkunst, stellen Stuij en Vellekoop in hun publicatie *De Middeleeuwen in de negentiende eeuw* dat de neogotiek meer nog dan in de ons omringende landen werd gezien als een katholieke bouwstijl, verheerlijkt door katholieke bouwheren maar verworpen door protestanten.¹⁷

VERTEGENWOORDIGERS VAN DE NEOGOTIEK

De neogotiek is niet altijd verguisd geweest door protestanten Nederland. Het tot wasdom komen van de bouwstijl in Nederland is onlosmakelijk verbonden met Willem II. De protestantse kroonprins, opgegroeid in Engeland en Duitsland waar hij met de neogotiek in aanraking kwam, was een groot liefhebber van de romantische middeleeuwse stijl. Willem II introduceerde de neogotiek in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland, waarna de Nederlandse adel, eveneens vooral van protestantse

10 R. van Kesteren, *Het verlangen naar de Middeleeuwen: De verbeelding van een historische passie* (Amsterdam 2004) p. 20-26.

11 Raedts 2014, p. 137.

12 Raedts 2014, p. 113.

13 Raedts 2014, p. 226.

14 Raedts 2014, p. 250.

15 C.J.A.C. Peeters, 'Het kasteel en de neogotiek', in: *Jaarboekje Nederlandse Kasteelentichting* (1968), p. 10-27, aldaar p. 11.

16 C.P. Krabbe, 'De negentiende eeuw', in: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim en A. Van der Woud, *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle 2007), p. 426-535 aldaar p. 458, 535.

17 R.E.V. Stuij en C. Vellekoop, *De Middeleeuwen in de negentiende eeuw* (Utrecht 1996), p. 55.

huizen, de stijl adopteerde. Sommige van hen verbouwden hun huizen tot 'kasteelachtige' buitenhuizen.¹⁸

De opkomst en bloei van de neogotische kastelenbouw, in tegenstelling tot de kerkenbouw in deze stijl, lijkt hiermee eerder een uiting te zijn van romantische sentimenten en de drang naar historische continuïteit dan van het katholieke gedachtegoed. Toch waren het in het bijzonder drie katholieke prominenten die veel invloed hebben gehad op de verspreiding van de neogotiek in Nederland. De Stuers, Cuypers en hoogleraar kunstgeschiedenis en katholiek geleerde Joseph Alberdingk Thijm streefden naar de middeleeuwen als nationaal erfgoed, als vaderlands verleden. Zoals gesteld is dit in Nederland slechts deels gelukt door de katholieke geest die zweefde over het middeleeuwse erfgoed. De inspanningen van deze drie en het groeiende besef van het belang van monumentenzorg hebben ervoor gezorgd dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw veel restauraties, waaronder die van verscheidene kastelen, zijn uitgevoerd in neogotische stijl. Daarmee hebben de middeleeuwen in Nederland in de negentiende eeuw een op de eigen tijd geënt geromantiseerd gezicht kregen.

VAN HUIS KEUKENHOF TOT KASTEEL KEUKENHOF

Een voorbeeld van een in de zeventiende eeuw opgericht buitenhuis dat in de negentiende eeuw is verbouwd tot neogotisch kasteel is kasteel Keukenhof. Halverwege de zeventiende eeuw liet de commandeur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie Adriaen Block een landhuis bouwen op de duingrond dat de naam Keukenduyn droeg, zo genoemd naar de opbrengst van de hoge wildstand in het gebied die ten goede kwam aan de huishouding, de 'keuken' van het slot Teylingen tot wiens grondgebied het duin behoorde. Dit classicistische huis werd bekend onder de naam 'De Keukenhof'.¹⁹ Nadat Keukenhof verschillende keren van eigenaar gewisseld was, kwam het goed in 1837 in handen van Carel Anne Adriaan baron van Pallandt en zijn vrouw Cecilia Maria baronesse van Pallandt. Architect Elie Saraber kreeg van het paar de opdracht het zeventiende-eeuwse woonhuis om te bouwen tot een kasteelachtig huis, compleet met torens en kantelen. De verbouwing waarmee het huis zijn sprookjeskasteelachtige uiterlijk kreeg vond plaats in 1861-1863.

> KASTEEL HENKENSCHAGE
FOTO ALBERT SPEELMAN

Een derde trend binnen de neogotische kastelenbouw, naast het reconstrueren van middeleeuwse kastelen en het ombouwen van zeventiende-eeuwse buitens tot kasteelachtige huizen met middeleeuws uiterlijk, is de negentiende-eeuwse nieuwbouw van kasteelachtige buitenhuizen. Hiervan is landhuis De Schaffelaar in Barneveld een goed voorbeeld. Dit huis met kantelen, torens en andere middeleeuws aandoende onderdelen is in 1852 gebouwd op de buitenplaats Schaffelaar, waarvan het achttiende-eeuwse luxe buitenverblijf in 1800 tot de grond toe was afgebrand. In 1840 had de eigenaar van het goed, Jasper Hendrik baron van Zuylen van Nijvelt, plannen voor de bouw van een nieuw huis in classicistische trant. Vier jaar later verrees echter dit neogotisch kasteel. De verantwoordelijke architect, Arnoldus van Veggel, baseerde zijn bouwplannen in grote mate op een anoniem ontwerp uit 1841. Tegenwoordig behoort 'kasteel' De Schaffelaar met zijn met kantelen getooide gevels, hoek- en arkeltorentjes, balustraden en gietijzeren kozijnen, tot de top honderd van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bijzonder is dat de neogotische stijl ook in het interieur van het huis vergaand is doorgevoerd.²⁰

RENTREE VAN HET KASTEEL

Het historisch besef van de natie heeft zich in Nederland dus niet zoals in de ons omringende landen gevormd naar de middeleeuwen. Toch heeft het ridderideaal van de negentiende eeuw een aantal grote neogotische monumenten opgeleverd. Volgens Marita Mathijssen, hoogleraar Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw, gold deze historiserende kastelenbouw als een ode aan de geschiedenis en moet de bouw, in het licht van de net opgekomen monumentenzorg, gezien worden als een teken van erfgoedbehoud.²¹ De scheppende restauratie van middeleeuwse kastelen blijkt daarnaast vooral een ode te zijn geweest aan de levensstijl van hun bewoners. Veel families die in de negentiende eeuw historiserende herbouw van kastelen pleegden of kasteelachtige landhuizen lieten bouwen, deden dit niet alleen uit esthetische overwegingen, maar ze verankerden zichzelf in de adellijke geschiedenis; men wilde de illusie van het glorieuze verleden hooghouden. Veranderingen binnen de adelstand maakten de behoefte om een dergelijke historische continuïteit

18 G. Jaspers, J. Beenakker en H. Duijzer, *Keukenhof: een kasteel aan de duinrand* (Hilversum 2007), p. 69.

19 Jaspers e.a. 2007, p. 9.

20 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister. Monumentnummer: 513548.

21 M. Mathijssen, *Historiezucht: obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013), p. 392-393.

voort te brengen in deze tijd extra nijpend.²² Mede door politieke veranderingen in het midden van de negentiende eeuw, de industrialisering en de overzeese koloniën en de hiermee gepaard gaande opkomst van een nieuwe golf rijke burgers, verloor de adel veel van zijn vooraanstaande maatschappelijke positie. Net als in voorgaande eeuwen greep men terug op het symbool van de gevestigde orde, het kasteel.²³ We zien hierbij dat er niet werd teruggegrepen op de 'zuivere' neogotiek, maar dat de bouwstijl eclectisch genoemd moet worden; naast neogotische grondbeginselen voegden architecten vaak neorenaissance-elementen toe om het geheel een 'kasteelachtig' uiterlijk te geven. Een duidelijk voorbeeld hiervan is kasteel Henkenshage. Waar in de vijftiende eeuw een ophaalbrug en gracht de status van de bewoners moesten uitdrukken, gebeurde dit in de negentiende eeuw met de complete transformatie van Henkenshage tot kasteelachtig landhuis. Van het oorspronkelijke sobere vijftiende-eeuwse slotje is zo goed als niets bewaard gebleven. De nog aanwezige middeleeuwse bouw werd opgetooid met kantelen, hoektorens en een poortgebouw en er kwam een nieuwe ophaalbrug over de verlegde gracht.²⁴

TOT BESLUIT

Aan de ene kant is de neogotiek onlosmakelijk verbonden met het katholicisme. De bouwstijl wordt beschouwd als de belichaming van de middeleeuwse - en hiermee katholieke - waarden. Dit geldt in het bijzonder voor de bouw van kerken en openbare gebouwen. Waar het kastelen en buitenhuizen betreft, lijkt de keuze voor historiserende restauratie vooral voort te komen uit romantische sentimenten en de wens status uit te drukken. De neogotiek blijkt hiermee niet noodzakelijkerwijs een katholiek georiënteerde bouwstijl. Waar het de omgang van de adel met de middeleeuwse bouwstijl betreft, is er nog veel stof voor onderzoek. Aan het einde van de eerste helft van de negentiende eeuw lijkt er een omwenteling te hebben plaatsgevonden over het denken over de neogotiek. Van een bouwstijl die berust op het uitdragen van status en historische continuïteit ervoer men de stijl vanaf halverwege de negentiende eeuw steeds meer als een promotor van het katholicisme. De vraag rijst hoe deze omslag vorm gekregen heeft en of het achterliggende katholieke motief ook zo sterk gold voor de adel en de rijke burgerij bij de aanleg van hun kasteelachtige buitens. Er is weinig bekend over wie de (her)bouw van deze woningen in de neogotische stijl initieerde;

kwam de wens voor deze stijl vooral vanuit de eigenaren of speelden de architecten hierin een grote rol? Waren het Cuypers en andere katholiek georiënteerde monumentenzorgers die hun eigen denkbeelden tot uitdrukking brachten en zo hun stempel drukten op het negentiende-eeuwse buitenplaatsideaal? Interessant is het daarbij ook te kijken naar de geografische spreiding van neogotische buitenhuizen en naar middeleeuws voorbeeld verbouwde kastelen. Was dit hoofdzakelijk een trend die zich voordeed in het katholieke deel van het land? Het past niet binnen de kaders van dit verkennende artikel hier dieper op in te gaan, maar dit biedt zeker interessante aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Wat vaststaat is dat de neogotiek in Nederland een omstreden stijl bleef. In de twintigste eeuw begon de kritiek op de bouw- en restauratiepraktijken van in het bijzonder Cuypers toe te nemen, mede door zijn restauraties van onder andere De Haar en Radboud. Halverwege de jaren negentig van de twintigste eeuw werden verschillende negentiende-eeuwse details van kasteel Radboud die gebaseerd waren op het middeleeuwse focuspunt verwijderd. Men probeerde met het corrigeren van de restauratie van Cuypers en De Stuers het patina van het kasteel te herstellen.²⁵ Ook verschillende andere monumenten zijn vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw deels ontdaan van hun kasteelachtige opsmuk. Gelukkig is vele 'kasteeltjes' dit lot bespaard gebleven. Tegenwoordig is de gedachte dat neogotisch bouwen verstorend was, losgelaten, en worden de in de negentiende eeuw als zodanig verbouwde kastelen gewaardeerd als monumenten die een deel van het verhaal vertellen van de lange geschiedenis van kastelen en buitenplaatsen.

Voor een lijst met alle deelnemende kastelen, buitenplaatsen en neogotische landhuizen aan de NKS Dag van het Kasteel en meer informatie hierover, kunt u terecht op onze website: www.kastelen.nl. ■

> KASTEEL KEUKENHOF
FOTO COLLECTIE NKS

22 H. Schijf, J. Dronkers en J. R. van den Broeke-George. 'De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families in de twintigste eeuw', in: M. Fennema en H. Schijf, *Nederlandse elites in de twintigste eeuw: continuïteit en verandering* (Amsterdam 2004), p. 58-59.

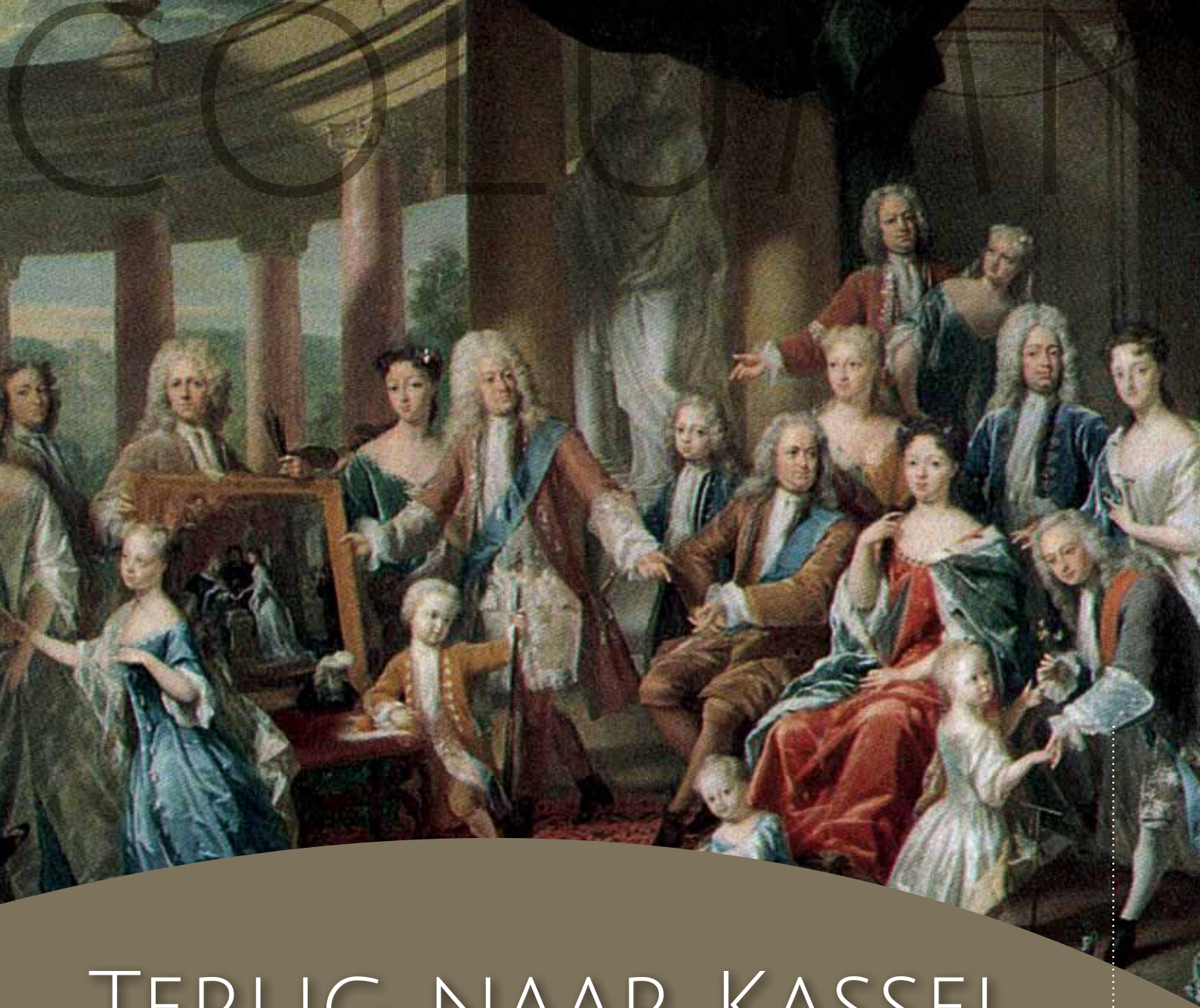
23 Y. Kuiper en R. Van der Laarse. 'Inleiding', in: R. van der Laarse en Y. Kuiper, *Beelden van de Buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005), p. 9-24.

24 A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant: hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk 1981) en E. Beck, *Kastelengids van Noord-Brabant* (Utrecht 1999).

25 Van Leeuwen 1995, p. 186.

TERUG NAAR KASSEL

> door Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

Maria-Louise van Hessen-Kassel was de dochter van een Duitse landgraaf. In Friesland ziet men dat kennelijk anders. Daar wordt momenteel het Maria-Louise Jaar gehouden. Precies 250 geleden overleed deze 'prinses van Oranje', weduwe van stadhouder Johan Willem Friso, die in 1711 zo tragisch verdronk bij Moerdijk. 'Prinses van Europa' noemt het herdenkingscomité haar – een tamelijk misleidende kwalificatie, zacht gezegd.

In een recent jubelartikel over haar in het *Friesch Dagblad* heet het dat Maria Louise erg geliefd was bij het gewone Friese volk. Ze was diep religieus en als jonge weduwe had ze al een heel sterk plichtsbesef. Het artikel is geschreven door de voorzitter van de Stuurgroep Maria Louise Jaar. Volgens hem had haar vader, Landgraaf Karl, 'het hoog in de bol', omdat hij zich spiegelde 'aan zijn tijdgenoot Lodewijk XIV van Frankrijk'. 'Om zijn macht te tonen' bouwde deze Karl in het Habichtswald bij Kassel 'een reuzenbeeld van Hercules, zeventig meter hoog en staande op een van rotssteen gebouwde hoge sokkel met trappen en cascaden'. Nu had dit Herculesbeeld niet de hier genoemde grootse afmeting, want het was ruim acht meter hoog en stond op een piramide van circa dertig meter. Ach, wat zou het. Het beeld, zo vervolgt de

> FAMILIEPORTRET VAN LANDGRAAF KARL VAN HESSEN-KASSEL (1654-1730) EN ZIJN FAMILIE. SCHILDERIJ DOOR PHILIP VAN DIJK, 1725. MUSEUM SCHLOSS WILHELMSHÖHE

voorzitter zijn betoog, 'symboliseert het heldendom van Landgraaf Karl als heerser die oog had voor het volk.'

Ik weet niet of Landgraaf Karl het hoog in de bol had en oog had voor het volk. Had Lodewijk XIV het niet nog hoger in de bol? En helemaal geen oog voor het volk?

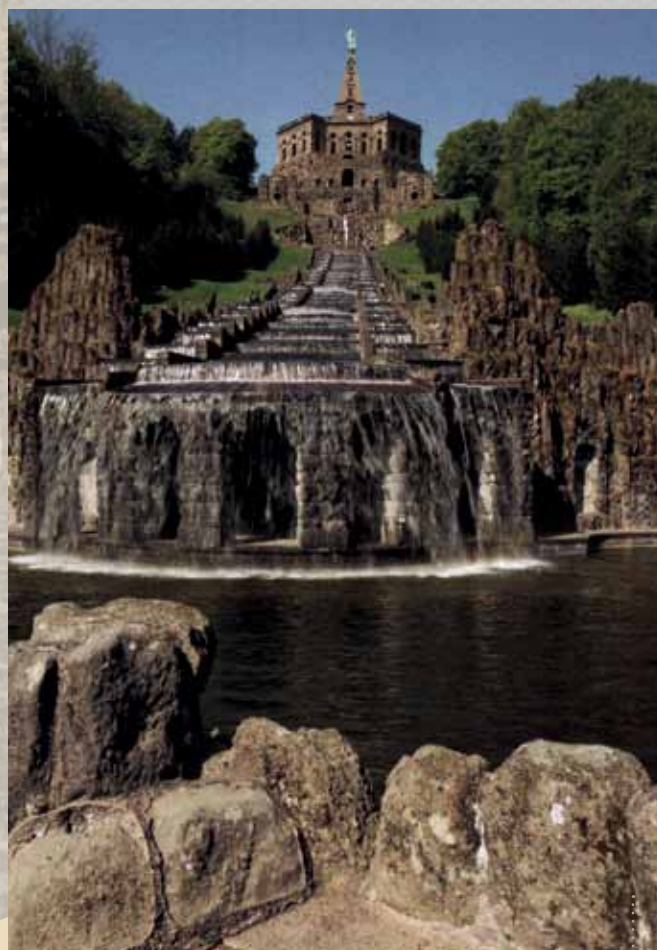
De grootste ambitie van Maria Louise, daarover lijken de historici het wel eens, was ongetwijfeld haar enige zoon Willem Karel Hendrik Friso (de latere Willem IV) stadhouder te laten worden in alle gewesten van de Republiek. Uiteindelijk lukte dat in 1747.

> LEES VERDER OP PAGINA 10

> HET HERCULESBEELD IN HET BERGPARK WILHELMSHÖHE. ONTWERPEN DOOR GIOVANNI FRANCESCO GUERNIERO

> DE CASCADE VANAF DE VOET VAN HET HERCULESBEELD. VOOR DE CASCADE IS 350.000 LITER WATER NODIG, DAT VIA DE STEINHÖFER-WATerval EN DE DUIVELSBRUG NAAR EEN VIJVER VOOR HET KASTEEL STROOMT EN DAAR EEN GROTE FONTEIN IN WERKING STELT. HET PARK WERD AANGELEGD 1701-1717. FOTO'S AUTEUR

Daarbij kreeg ze tot zijn dood in 1730 de onvoorwaardelijke steun van haar vader. Trouwens, een van haar broers zou koning van Zweden worden en weer anderen traden als hoge officieren toe tot het leger van de Republiek. Wat een grote plaats in het bestaan van Maria Louise innam, was haar hang naar een arcadisch buitenleven. Dat speelde zich zeker niet alleen in Friesland af, zeg in Oranjewoud of op Marienburg onder Leeuwarden. Vele zomers bracht ze immers door op haar zomerresidenties Soestdijk, Het Loo en Hof te Dieren, of bij haar vriendin Henriëtte van Nassau-Zuylestein, op Amerongen.

Hoe kwam ze aan die voorliefde? Die had alles te maken met de kring waaruit ze stamde. Ik doel hier op de bonte verzameling van Duitse hofsamenlevingen, die ondanks verschillen in macht en omvang toch een zelfde soort hofcultuur kenden. Zeker, de Franse taal én de Franse aristocratische modes zetten hun stempel op die hofcultuur, maar het is misleidend alleen daar op te hameren. Minstens zo belangrijk was de invloed van de Grand Tour naar Italië. Het project van Landgraaf Karl om op de Karlsberg (pas later omgedoopt in Wilhelmshöhe) een park met allure aan te leggen, had geen Franse maar Italiaanse achtergrond. Bij zijn bezoek aan Rome in 1699-1700 was Karl in Frascati beland. Aldaar bezocht hij de villa Aldobrandini met zijn fameuze watertheater en cascaden. In Rome zelf had hij in het Palazzo Farnese het befaamde beeld van Hercules gezien. Hij was van dit alles zo onder de indruk dat hij de Italiaanse architect Giovanni Francesco Guerniero opdracht gaf iets soortgelijks bij Kassel te

ontwerpen. Al in 1701 startten de werkzaamheden. Pas in 1715 vertrok Guerniero definitief uit Kassel. Maria Louise, geboren in 1688, zal de aanleg van nabij hebben meegemaakt. Vader Karl, een man met zowel muzikale aanleg (hij bespeelde voortreffelijk de viola da gamba) als natuurwetenschappelijke en astronomische interesse, had het niet alleen bij de Karlsberg gelaten. Zijn Hessische huurlegers waren rond 1700 in heel Europa gewild en in Kassel zelf richtte hij een nieuwe hogeschool op, het Collegium Carolinum. Tussen 1703 en 1711 verrees bij zijn park in barokstijl aan de oever van de Fulda, niet ver van zijn slot aan de rand van de stad, een imposante oranjerie, waarin Franse, Italiaanse en Nederlandse invloeden bijeenkwamen. Bij zijn verblijven in Den Haag zal Karl ook wel oog hebben gehad voor de alom in die tijd geroemde Hollandse tuinen, met zijn exoten en door hete lucht verwarmde oranjerieën. Zijn eigen oranjerie in Kassel bevatte een observatorium en werd in 1722 nog eens uitgebreid met een 'Marmorbad'.

Maria Louise moet dit alles met eigen ogen bekeken hebben, want ook tijdens haar weduwschap kwam ze regelmatig terug in Kassel. Ze nam daar zelfs een jonge hovenier aan – Johann Hermann Knoop – wiens vader hovenier was op Karls kleine Hessense zomerslot in Freienhagen. Deze Knoop jr. ging Maria Louises tuinen in Friesland inrichten – en wie weet ook daarbuiten wel. Hij ontwikkelde zich in elk geval tot een befaamd pomoloog. En wat Maria Louises hang naar het buitenleven betreft: de appel viel niet ver van de (Hessen-Kasselse) boom. ■

OUD-ALKEMADE IN WARMOND

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BOUWGESCHIEDENIS VAN EEN ZEVENTIENDE-EEUWS 'KASTEEL'

> door Ben Olde Meierink en Taco Hermans

Redactieleden van het Kastelenlexicon Nederland

Ten noorden van het dorp Warmond en ten oosten van het NS-station Sassenheim ligt aan de Wasbeekweg 31 een boerderij-complex met ten oosten daarvan een jachthaven.¹ Bijna twee eeuwen geleden stond hier nog het zeventiende-eeuwse omgrachte herenhuys Oud-Alkemade. In 1824 werd dit herenhuys, met uitzondering van het nog bestaande koetshuis, gesloopt. De eigenaren van Oud-Alkemade in de zeventiende eeuw wilden het publiek voortdurend laten geloven dat hun huis uit de middeleeuwen stamde, hoewel het in het begin van de zeventiende eeuw nog niet bestond. Het zeventiende-eeuwse 'kasteel' zou teruggaan op een middeleeuwse voorganger die in 1305 wordt vermeld. Of deze identiek is aan de in 2012 opgegraven kasteelsite ten noorden van de zeventiende-eeuwse buitenplaats is niet zeker, maar wel aannemelijk.

OUD-ALKEMADE VERBEELD

Het huis Oud-Alkemade werd, getuige de nog bestaande tekeningen en etsen, rond 1730 zowel door de tekenaars Abraham Rademaker en Cornelis Pronk als diens leerling Abraham de Haen bezocht. Abraham Rademaker maakte tekeningen voor zijn in 1732 verschenen plaatwerk *Rhyndlands Fraaiste Gezichten vertoonende alle deszelfs Lustplaatsen, heerenhuizen en dorpen*. Op Rademakers ets van Oud-Alkemade wordt het huis zelf groten-deels aan het oog onttrokken door de bijgebouwen die aan de westzijde rond een binnenplaats zijn gegroepeerd. In het midden een poort met links daarvan de gesloten achtergevel van het nog bestaande koetshuis. De prenten worden voorafgegaan door een lang gedicht waarin ook Oud-Alkemade wordt behandeld. In dezelfde tijd bezochten ook de tekenaars Cornelis Pronk en Abraham de Haen Warmond en omgeving. Zij tekenden het herenhuys van verschillende kanten. Hun tekeningen dienden als voorbeeld voor de prenten in het in 1750 verschenen topografisch plaatwerk *Verheerlijkt Nederlandt*. Interessant is dat De Haen ook een tekening maakte van een schilderij dat het herenhuys in het midden van de zeventiende eeuw weergaf. Deze tekening vertoont

> HET HUIS ALKEMADE IN 1650 VANUIT HET NOORDWESTEN.

TEKENING A. DE HAEN NAAR SCHILDERIJ AANWEZIG OP HET KASTEEL IN 1731.
COLL. ERFGOED LEIDEN EN OMGEVING (ELO) PV89803

een grote overeenkomst met een prent die J. Lamsvelt maakte voor het in 1712 in Leiden verschenen boekwerk *Les delices de la campagne a'entour de la ville de Leide*.²

Gezien de omgrachting, de veelhoekige torentjes en de arkel-torentjes, moest dit tweebeukige herenhuys al in de zeventiende eeuw de indruk wekken uit de middeleeuwen te stammen. De tekening van De Haen en de prent van Lamsvelt maken, gezien de gelijkenis met de bestaande toestand zoals die door Pronk in 1730 werd vastgelegd, een vrij betrouwbare indruk.

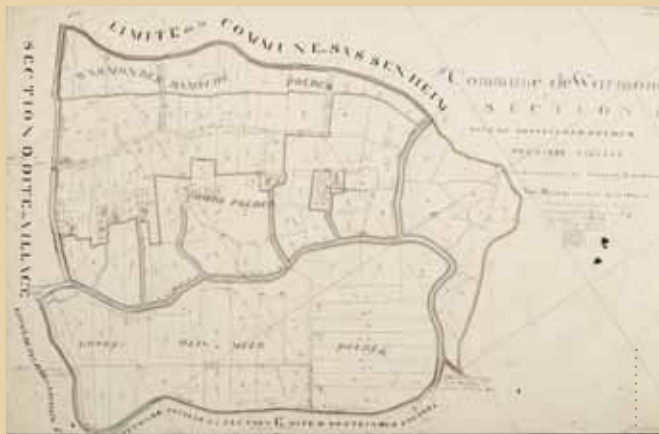
DE STICHTING VAN DE 'ADELLIJKE' BUITENPLAATS

Op de oudste kaart van Rijnland die Floris Balthazars en zijn zoon Balthazar Florisz. in 1615 maakten voor het Hoogheemraadschap, staan ten noorden van Warmond twee boerderijen afgebeeld met de nok oost-west gericht. Bij de boerderijen staat geschreven 'Out Alkemade'. In dezelfde tijd werden deze beide boerderijen, maar ook het landgoed met een leenkamer en visrechten, aangekocht door Sijbrand van Alkemade. Deze Sijbrand was advocaat

¹ Wij danken de heer Mathieu Fannee voor vriendelijke beantwoording van onze vragen.

² Zie voor een overzicht van de afbeeldingen: S. J. Fockema Andreae, met medewerking van E. Pelinck, *Beredeneerde lijst van kastelen, Ridderhofsteden en buitenplaatsen*, in: S. J. Fockema Andreae, J.G.N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Leiden 1952), p. 67-68.

> DE BUITENPLAATS OUD-ALKEMADE IN 1819 MET CORRECTIES IN VERBAND MET DE AFBRAAK VAN HET HERENHUIS IN 1824. KADASTRALE MINUUT GEMEENTE WARMOND SECTIE E. BLAD 1 [HTTP://WATWASWAAR.NL](http://watwaswaar.nl)

> OP DE PLAATS VAN HET HUIS OUD-ALKEMADE STOND NOG IN 1610 EEN BOERDERIJ. (COLL. HOOGHEEMRAADSHAP RIJNLAND). HET HEMMEER WERD IN 1624 OMDIJKT EN INGEPOLDERD

in Haarlem en een kleinzoon van een rooms-katholiek gebleven burgermeester van Amsterdam, die in 1578 zijn plaats op het pluche moest afstaan. Sijbrand was ook rooms-katholiek en begreep dat hij vanwege zijn geloof evenmin een rol in het bestuur van een van de Hollandse steden zou kunnen spelen. Sijbrand liet de zuidelijke boerderij afbreken en ter plaatse een omgracht herenhuis bouwen. De noordelijke boerderij bleef bestaan en is een voorganger van de huidige forse boerderij uit de twintigste eeuw. Op de tweede editie van de kaart van Rijnland uit 1647 zien we het nieuwe kasteelcomplex schematisch weergegeven. Op een enkele jaren jongere kaart uit 1655 in het kaartboek van het Leidse Sint Elisabethgasthuis wordt het herenhuis eveneens schematisch weergegeven, met zelfs een uitkijktoren. Op een kaart in een ouder kaartboek van hetzelfde klooster uit 1620, wordt op de plaats van het huis een boerderij weergegeven. Dit stemt overeen met het feit dat in de hierna besproken rechtszaak uit 1678 verklaard werd dat het herenhuis in 1622 door Sijbrand is gebouwd.³

EEN INTERESSANTE RECHTSAAK

Om een betere basis voor de belastingen te hebben liet de ambachtsheer van Warmond in 1667 door landmeter Johan Dou een kaartboek met legger van eigenaren maken van alle percelen in de ambachtsheerlijkheid Warmond. De percelen kregen alle een nummer dat tot 1832 in iedere overdrachtsakte werd vermeld. Behalve alle huizen en boerderijen komen we ook een viertal buitenplaatsen tegen: Huis te Warmond aan het noordeinde van het dorp, Oud-Teijlingen aan de zuidzijde, de buitenplaats Hemmeer in de gelijknamige droogmakerij en tenslotte Oud-Alkemade in het Oosteinde van Warmond. Deze boekhouding is een van vroegste voorbeelden van een pre-kadaster in de Republiek.⁴ Het huis Alkemade wordt, in tegenstelling tot het Huis te Warmond en Oud-Teijlingen, niet gedetailleerd verbeeld, maar weergegeven als een eenvoudig rechthoekig huis op een omgracht terrein met aan de noordzijde daarvan de nog bestaande boerderij. Een voorplein wordt niet weergegeven, maar wel een rechthoekige tuinaanleg ten zuiden van het herenhuis.⁵ Blijkbaar hadden de Van Alkemades de riddermatige levenswijze van hun vermeende 'voorvaderen' weer opgevat. Dit ging zelfs zover dat men niet bijdroeg aan de dorpsbelastingen (de zogenaamde steek), omdat

de edelen die op ridderhofsteden woonden daarvan waren vrijgesteld. Dit zou in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw leiden tot een proces met de eveneens rooms-katholieke heer van Warmond, die in 1676 besloot Floris van Alkemade (1631-1704), de kleinzoon van genoemde Sijbrand, aan te slaan in de dorpsbelastingen. Floris verweerde zich dat hij noch zijn vader en grootvader ooit hadden betaald, zoals ook de andere adellijke huizen dat niet deden. Maar dit waren wel ridderhofsteden en geen nieuwbouw, zoals het huis van de Van Alkemade's. Hij werd op 10 augustus 1678 gesommeerd te betalen, maar weigerde. Op de tweede sommatie beklagde hij zich bij de ambachtsheer op het Huis te Warmond, hetgeen niet hielp. De volgende dag ging hij naar zijn advocaat in Den Haag. Hij keerde juist op tijd terug om te verhinderen dat zijn inboedel werd geveild. Voor het Hof van Holland werd een proces gevoerd. Floris beargumenteerde dat hij uit een oud adellijk geslacht stamde en kasteel Oud-Alkemade 'een out Adelijck Stamhuys was, waar Alckemeena, de moeder van Hercules haar residentie zou hebben gehad.' Interessant is wat de heer van Warmond als verweer aanvoerde. Hij beweerde over jonker Floris dat 'dewelcke wel sigh Alckemade schrijft maar daerom niet en is uyt adelijcke familie.' Over het huis Alckemade zegt de ambachtsheer 'dat een schiltaelige [=belastingplichtig] wooninghe soodanigh blijft, onaengesien die bij den edelman wert gekocht.' Hij voerde verder aan dat 'anders de

> GEZICHT OP HET COMPLEX IN 2015 VANUIT HET WESTEN. LINKS DE VERNIEUWDE BOERDERIJ (WASBEEKLAAN NR. 31). IN HET MIDDEN HET OORSPRONKELIJKE KOETSHUIS (NR. 27) EN RECHTS EEN VERBOUWDE BOLLENSCHUUR (NR. 25), DEELS OP DE PLAATS VAN HET HUIS (FOTO KENNISCENTRUM KASTEEL EN BUITENPLAATS 2015)

3 A.G. van der Steur (ed.), *Heeren en Bueren; Bijdragen tot de Geschiedenis van Warmond* (Den Haag 1969), p. 65.
 4 A.G. van der Steur, *Caerte vande Vrije Heerlickheydt Warmond. Een pre-kadasterale kaart uit 1667 vervaardigd door Johan Dou(w)* (Alphen a/d Rijn 1985).
 5 Van der Steur 1985. Leiden AR_600_1072_3. De kaart kan worden vergeleken met de in 1812 door W. van Rees gemaakte kadastrale minuut. Zie A.G. van der Steur en J.H.M. van der Zon, *Kadastrale Atlas Zuid-Holland, Deel 2 Warmond* (Schoonhoven/Utrecht 1996).

binnenlants kosten mettertijt op eenige weynige huyslieden sou-
den moeten aenkomen, dat heel onbillick soude sijn.⁶ Het maakte
ook voor de andere belastingplichtigen wel wat uit, want in 1680
bezat Van Alkemade ruim 34 mudde en was afgezien van de heer
van Warmond degene met de meeste grond in Warmond.⁷ Een
interessante getuige was de Warmondse timmerman Bartholo-
meus Klinkenberg. Hij verklaarde in 1678 dat hij zich kon herin-
neren dat Sijbrand van Alkemade in 1622 een van de boerderijen
sloopte en op de plaats daarvan een nieuw kasteel liet bouwen.
Bartholomeus kon zich herinneren dat hij bij de bouw van het
kasteel was betrokken. Een getuige met een bijzonder goed ge-
heugen, want de bouw vond immers ruim een halve eeuw eerder
plaats. Het Hof van Holland gaf Floris van Alkemade gelijk en hij
werd vrijgesteld op grond van een placaat van 8 september 1518
waarbij: 'gegunt is aen de Edele woonende onder een anders
heerlijckheyt, niet subject te sijn aen eenighe dorpsomslagh'.⁸
Floris overleed in 1704 en werd opgevolgd door zijn gelijknamige
zoon (1684-1746). Deze lag, net als zijn vader, herhaaldelijk van-
wege de jacht overhoop met zijn - eveneens rooms-katholieke
- ambachtsheer, die 1200 meter verder op het Huis te Warmond
woonde.

Pas nadat in het midden van de achttiende eeuw niet-adellijke
geslachten zich in de omgeving vestigden, zoals de Cousebants
op Alckemade en de Van Leydens op het Huis te Warmond, was
de tijd van dergelijke rechtszaken voorbij. Zelfs kwam het tot

> IN 1615 WAS DE ZUIDELIJKE BOERDERIJ VAN OUD-ALKEMADE
REEDS VERVANGEN DOOR EEN OMGRACHT HERENHUIS, DAT
WAARSCHIJNLIJK IN 1622 WAS VOLTOOID. DE NOORDELIJKE BOERDERIJ
BLEEF GEHANDHAAFD. (HOOGHEEMRAADSCHAP RIJNLAND, WATWASWAAR
DETAIL)

onderlinge huwelijken Cousebant – Van Leyden en Cousebant -
Van Alkemade.

RECONSTRUCTIE VAN DE BOUWGESCHIEDENIS

Aan de hand van de historische afbeeldingen kan worden
getracht een analyse te maken van het gebouw, de verschillende
onderdelen daarvan en de eventuele fasering daarin. Het helpt
daarbij met de computer een zogenoemde 3D-reconstructie te
maken.

Zoals we zagen geeft de oudst bekende afbeelding van Oud-
Alkemade door Abraham de Haen het huis weer in het midden
van de zeventiende eeuw. Weliswaar stamt de tekening uit 1730,
maar zij is gebaseerd op een schilderij dat destijds op het huis
hing en dat het complex in 1650 weergaf. Te zien is een gebouw
dat bestaat uit twee evenwijdige langwerpige bouwdelen, met
daarvoor een voorplein met op de hoeken een klein achthoe-
kig torentje (zie afb. Alkemade1650 op pagina 11). Hoewel de
achterkant van het gebouw niet wordt afgebeeld, kon er toch
een 3D-reconstructie van worden gemaakt (zie pagina 14). De
achterkant wordt namelijk wel weergegeven op een prent uit
1730 in Verheerlijkt Nederlandt.

In 1730 was het herenhuis echter al verbouwd, waarbij er één
symmetrische voorgevel vóór het huis geplaatst was en de
ommuring van het voorplein was vervangen door een houten
hekwerk. Dat laatste had een aanwijzing moeten zijn, maar daar-
over later. Van het huis in 1730 zijn verschillende afbeeldingen
bekend, ook van de achterzijde, waaruit blijkt dat de topgevel
was vervangen door een dakschild (zie pagina 15). Door al deze
afbeeldingen was het mogelijk een goede 3D-reconstructie van
het hele gebouw te maken (zie pagina 15). Daarbij is als basis
gebruikt gemaakt van de eerdere reconstructie.

Bij vergelijking van de 3D-reconstructietekening en de tekening
van de voorgevel van Cornelis Pronk bleek dat er iets niet klopte:
Pronk is een betrouwbare tekenaar, maar bij hem was er aan de

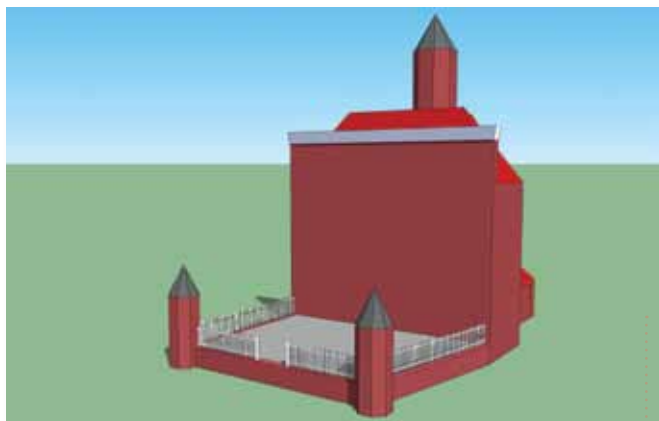
> HET ZEVENTIENDE-EEUWSE KOETSHUIS VANUIT HET NOORDWESTEN IN
2015 (FOTO KENNISCENTRUM KASTEEL EN BUITENPLAATS 2015)

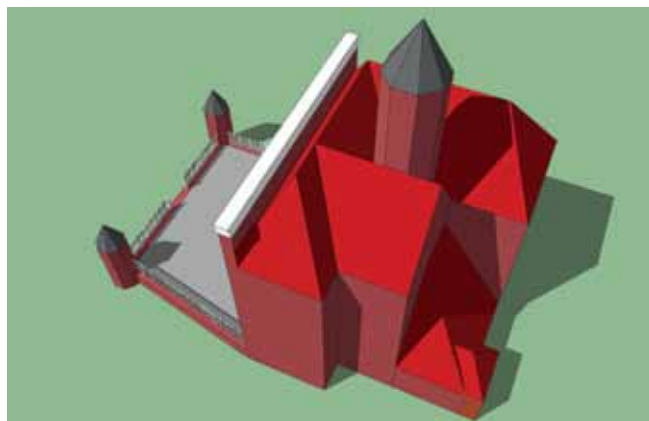
⁶ Van der Steur 1969, p. 65

⁷ Van der Steur 1969, p. 75.

⁸ A.G. van der Steur, 'Het proces betreffende de betaling van dorpslasten, tussen Floris van Alkemade en het dorp Warmond 1678-1679', *Maandblad De Nederlandsche Leeuw* 85 (1968), kol. 51-59.

> RECONSTRUCTIE OUD-ALKEMADE IN 1730 VANUIT ZUIDWESTEN, 3DRECONSTRUCTIE DOORT. HERMANS

> RECONSTRUCTIE OUD-ALKEMADE VAN BOVEN MET UITBREIDING NAAR HET ZUIDEN EN AANGEPAST VOORPLEIN. 3D-RECONSTRUCTIE DOORT. HERMANS GEZIEN VAN BOVEN

rechterzijde van het gebouw niets te zien van de aanbouwen aan de achterzijde en dat zou gezien de reconstructie wel moeten. Ook bij vergelijking met de tekening van Abraham de Haen van de achterzijde viel iets op: het leek wel of aan de noordzijde aan de voorzijde iets uitstak ten opzichte van de rest van het gebouw en dat terwijl de omheining van het voorplein toch keurig aansloot op de hoek van de voorgevel zoals dat ook al in 1650 het geval was. Die tekening van de situatie uit 1650 wekte niet de indruk dat er een versmalling zat in het rechterdeel van het gebouw.

Na een discussie in de redactie van het kastelenlexicon werd duidelijk dat er in de reconstructie letterlijk blind gestaard was op dat voorplein, ervan uitgaande dat daar niets aan was veranderd. Immers, je gaat toch niet een achthoekig torentje verplaatsen als je de voorgevel verbreedt? De oplossing kwam door nog eens kritisch te kijken naar de voorgevel: daar zat de ingang precies in het midden en dat zou onmogelijk kunnen wanneer er vóór het oude gebouw een nieuwe voorgevel was geplaatst. De deur zou dan immers precies voor de muur tussen de twee vleugels geplaatst zijn. De oplossing was gevonden door het gebouw aan de voorzijde iets te verbreden waardoor die voordeur precies naast de muur kon worden geplaatst. Daarbij moest er wel iets aan het voorplein veranderen. Dit werd gedaan door de rechterzijde iets te verplaatsen met handhaving van het hoektorentje op zijn oude plaats. Dat er daardoor geen sprake meer was van een

symmetrisch voorplein was niet zo'n ramp: zowel bij de nadering van het herenhuis als bij het wandelen op dat voorplein viel dat vrijwel niet op. Om kosten te besparen, maar vermoedelijk ook om het voorplein iets 'luchtiger' te maken had men de ommuring vervangen door een hekwerk. En juist dat had in eerste instantie al een aanwijzing kunnen zijn.⁹

HET MIDDELEEUWSE KASTEEL

Tot voor kort werd aangenomen dat het zeventiende-eeuwse huis Oud-Alkemade op de plaats van het middeleeuwse kasteel Alkemade was gelegen. Jonker Matthijs van der Houve, vermeldt in zijn in 1636 verschenen *Hantvest of Chartre Chronyck*: 'het huys te Alckemade .... dar men noch siet staen de oude verval-len muiren en overblijfselen'.¹⁰ Dit zou betekenen dat er nog een ruïne van het middeleeuwse kasteel aanwezig was. Helaas wordt er geen exacte locatie aangegeven. Een eeuw later wordt in het in 1732 verschenen *Rhyndlands fraaiste gezichten* in de inleiding

⁹ De redactie van het kastelenlexicon bestaat uit mensen met een verschillende opleiding en achtergrond: middeleeuwse geschiedenis, bouwhistorie, archeologie, architectuurhistorie en historische geografie. Die combinatie maakt het mogelijk dat de redactieleden soms met andere ogen kijken naar een object en zaken zien die anderen niet zien. De meerwaarde die dat oplevert blijkt uit deze paragraaf.

¹⁰ Matthijs van der Houve, *Hantvest of Chartre Chronyck van de Landen van Oud-Batavien, Oud-Vriesland, Oud-Francenland etc.* (Leiden 1636), p. 133.

> HET HUIS ALKEMADE VANUIT HET WESTEN MET DE NIEUWE VOORGEVEL EN DWARSKAP. DE HOEKTORENTJES ZIJN GEHANDHAAFD. TEKENING C. PRONCK 1730 (COLL. RPK RIJKSMUSEUM RP-T-1888-A-1438)

> RECONSTRUCTIE OUD-ALKEMADE VAN UIT ZUIDOOSTEN.
3D-RECONSTRUCTIE DOOR T. HERMANS

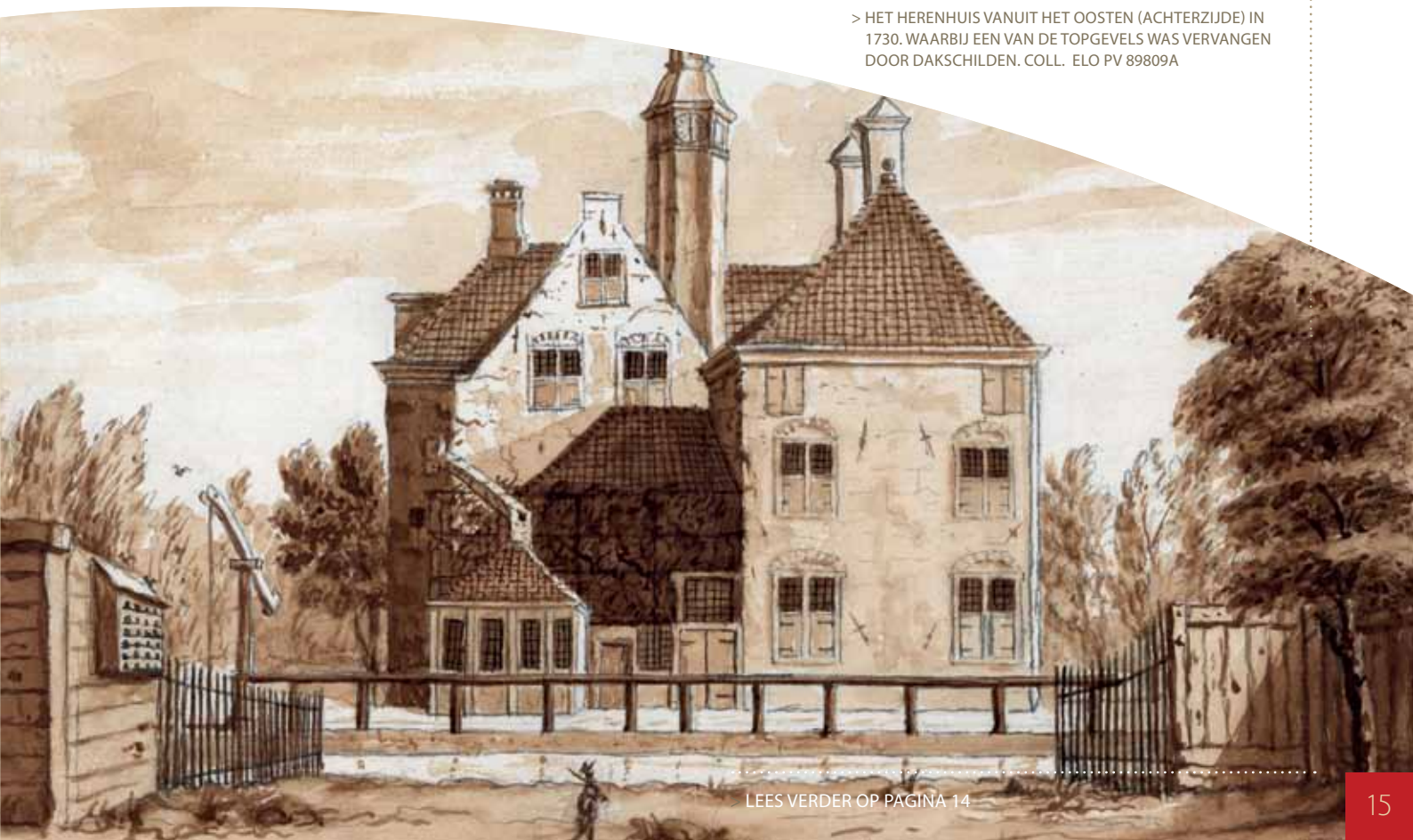
echter het volgende over (Oud)Alkemade gezegd: 'Dat Alkemade niet het stamhuis eer der Heeren eens ridderlyken stams, en waar van Men slegts het overschot der Muuren kennen kan...' Blijkbaar was er nog steeds ergens op het landgoed een ruïne van het middeleeuwse kasteel te vinden. De achttiende-eeuwse natuurkundige Johannes le Francq van Berkhey, die vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw in Warmond woonde, vermeldde dat in 1751 in de nabijheid van Alkemade de fundering van een rond kasteel was gevonden.

Op zichzelf interessante 'meldingen', maar zonder een exacte locatie kan men er niet zoveel mee beginnen. Pas door deze vermelding te combineren met de recente ontdekking van een ronde structuur in het verder vrij rechtlijnige polderlandschap ten oosten van de boerderij Wasbeekweg 31 door de heer A. van Noort van het historisch genootschap Warmelda bij een bestudering van een oudere luchtfoto, ontstond het vermoeden dat het middeleeuwse kasteel Alkemade niet op de plaats van het zeventiende-eeuwse huis, maar 300 meter oostelijk op de plaats

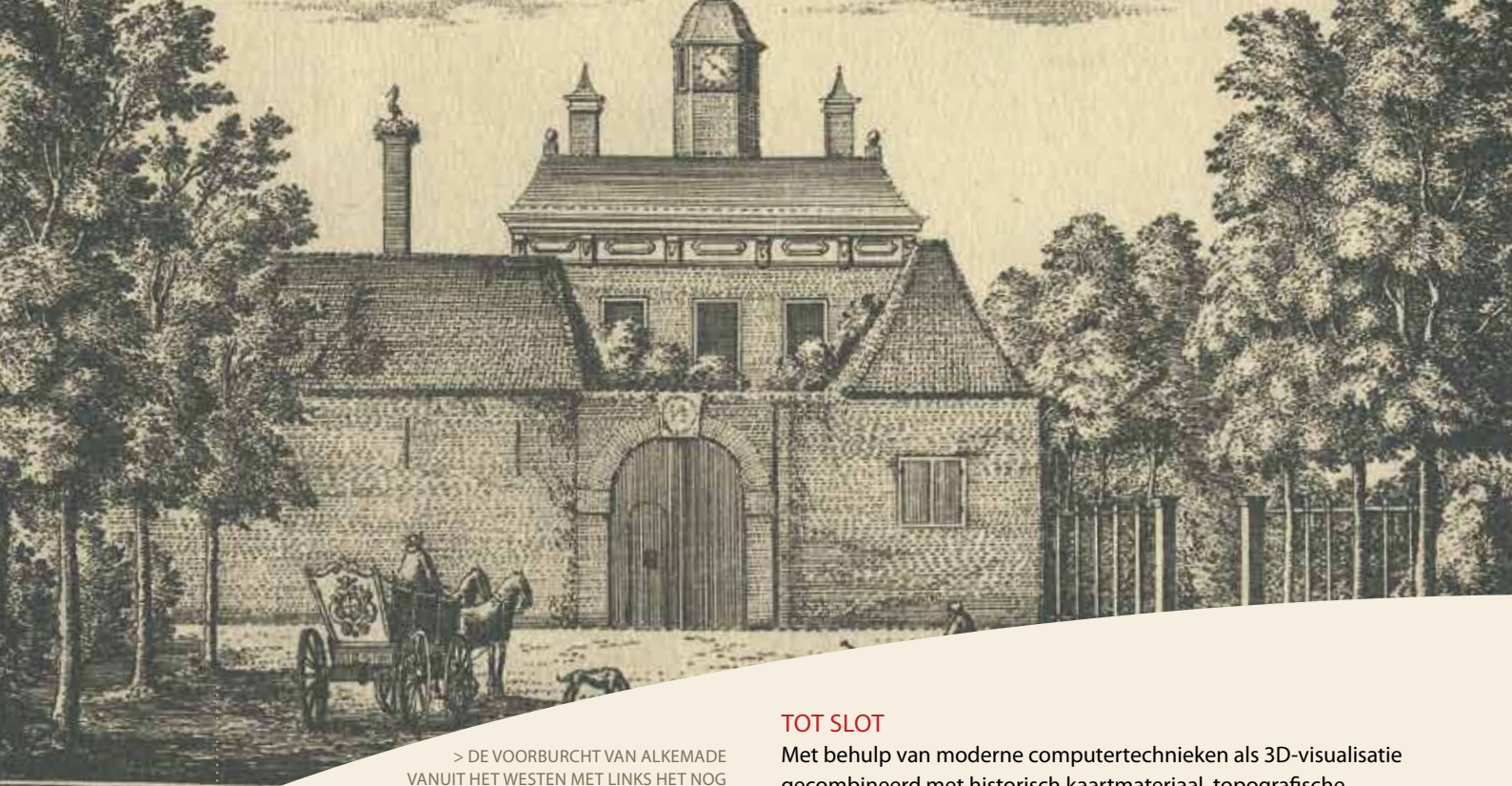
van de ronde aanleg in de polder moest worden gezocht. Met zeer nauwkeurig archiefonderzoek kon aannemelijk worden gemaakt dat het perceel waar de ronde structuur lag, identiek is aan de plaats waar de in 1305 in het leenregister genoemde 'woning te Alkemade' lag, die Hendrik van Alkemade in leen opdroeg aan zijn leenheer Nicolaas III van Putten, een belangrijk man in Holland in die periode.¹¹ Onder een 'woninghe' van een edelman verstaan we in Holland in de veertiende eeuw meestal een kasteel. Door huwelijk van Hendriks achterkleindochter kwam dit huis Alkemade in handen van een tak van de belangrijke Zeeuwse familie Van Borsselen. De Van Borsselens hadden vooral belangen in Zeeland en we mogen aannemen dat ze niet of niet veel op Alkemade hebben gewoond. Aangezien de laatste Van Borsselen van deze tak zonder erfgenamen overleed, vererfde Alkemade in 1406 op Simon van Alkemade, een verwant van de vroegere eigenaren. Deze verkocht het kasteel, of de plaats waar dit gestaan had, in 1410 al aan een ander lid van het geslacht: ridder Floris van Alkemade IJbrandsz. die op zijn kasteel Cronestein bij Leiden woonde. Waarom deze Alkemade kocht is niet bekend. Inmiddels was de heerlijkheid Alkemade in 1416 in handen gekomen van de heer van Warmond, waardoor het kasteel in ieder geval niet meer als bestuurscentrum van de heerlijkheid fungeerde. Het is mogelijk dat het kasteel in die tijd al niet meer bestond: op de plaats van het kasteel werd in 2012 ook geen archeologisch vondstmateriaal uit de vijftiende eeuw en later aangetroffen. Het zou aan het eind van de veertiende eeuw tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten kunnen zijn verwoest, maar daarvoor ontbreekt het schriftelijk bewijs. Het kan ook in verval zijn geraakt en tenslotte zijn afgebroken. Van de eigenaren in de zestiende eeuw mag worden aangenomen dat ze elders woonden. Dat geldt zeker voor degene die Alkemade in 1615 verkocht: Willem van Halmael. Hij woonde in de Zuidelijke Nederlanden en had (Oud-) Alkemade door vererving verkregen. Zoals veel andere Zuid-Nederlandse edelen verkocht hij ten tijde van het Twaalfjarig bestand zijn bezittingen in de Republiek.

¹¹ M. Fannee, *'t Lant te Waremunde; Een studie over Warmond in de middeleeuwen (1100-1400)* (Warmond 2014).

> HET HERENHUIS VANUIT HET OOSTEN (ACHTERZIJDE) IN 1730. WAARBIJ EEN VAN DE TOPGEVELS WAS VERVANGEN DOOR DAKSCHILDEN. COLL. ELO PV 89809A

> DE VOORBURCH VAN ALKEMADE
VANUIT HET WESTEN MET LINKS HET NOG
BESTAADE KOETSHUIS. OP DE ACHTERGROND HET
HERENHUIS. BRON: RIJNLANDSCH FRAAIE GEZIGTEN 1732

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

In 2012 werd het terrein van het middeleeuwse kasteel door de aanleg van een zogenoemde boerenjachthaven bedreigd. Het Historisch Genootschap Wamelda en ook de Nederlandse Kastelenstichting hebben tevergeefs bij de gemeente als bevoegde instantie bezwaar aangetekend. Het probleem was dat men met de gebruikelijke non-destructieve archeologische onderzoeksmethoden met enkele boringen per hectare in het terrein niets had gevonden. Maar had men op de juiste wijze gezocht? Inmiddels had de Groningse studente archeologie Diana Spiekhout als stagiaire bij de NKS een onderzoek gedaan naar de verspreiding van kastelen met meervoudige grachten en wallen in Nederland; een type kasteel dat zeer geëigend was voor de slappe veenbodem van het Hollands-Utrechts laagveengebied. Dit type, waartoe verschillende kastelen rond Warmond kunnen worden gerekend, is met non-destructief onderzoek moeilijk te herkennen in het veld. De NKS, maar ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), achtten het in 2012 aannemelijk dat het terrein bij Alkemade tot een dergelijke kasteeltype zou kunnen behoren. Voor het behoud van het terrein bij de aanleg van de jachthaven was zonder destructief onderzoek echter niet genoeg bewijs aanwezig. Tijdens de uitvoering van de graafwerkzaamheden voor de jachthaven in 2010 vonden archeologen van de RCE op de plaats waar op de luchtfoto de ronde structuur was aangegeven, daadwerkelijk twee concentrische grachten met daar binnen een met klei opgehoogd plateau met een diameter van 40 meter en een pakket middeleeuws baksteenpuin, hoogstwaarschijnlijk de rest van de door Le Francq van Berkheij vermelde toren met een doorsnede van 11 meter.¹² Het vondstmateriaal wijst op een bewoning in de periode 1225-1400. Hiermee is de identificatie van deze site met de 'woninghe' van Hendrik van Alkemade uit 1305 aannemelijk.

Gelukkig is in 2012 slechts een deel van de burcht verdwenen voor de aanleg van de jachthaven, de rest blijft beschikbaar voor toekomstig onderzoek.

TOT SLOT

Met behulp van moderne computertechnieken als 3D-visualisatie gecombineerd met historisch kaartmateriaal, topografische beeldmateriaal en onderzoek ter plaatse, kan men soms de bouwgeschiedenis van een buitenplaats reconstrueren. Ook met het in 1824 gesloopte huis Oud-Alkemade, waarvan het koetshuis en de boerderij - weliswaar vernieuwd - nog bestaan, was dat het geval.

De buitenplaats werd gesticht in het begin van de zeventiende eeuw door een lid van een rooms-katholiek gebleven regentenpatriciërs geslacht. Omdat zulke families niet langer een rol konden spelen in het stadsbestuur kozen ze voor het leven van een landedelman. De patriciërsfamilie Van Alkemade zou tot haar uitsterven in het midden van de achttiende eeuw het huis en landgoed in bezit houden. Hoewel het herenhuis een moderne buitenplaats was, trachtten de eigenaren met het aanbrengen van de nodige adellijke kenmerken als grachten en hoektorens te pretenderen dat het huis de voortzetting was van het kasteel dat de adellijke familie Van Alkemade rond 1300 ter plaatse reeds bezat.

Hoewel het niet uitgesloten is dat de zeventiende-eeuwse Van Alkemade's afstammen van de in 1305 genoemde Hendrik van Alkemade, is hun werkelijke stamboom met de huidige stand van kennis slechts terug te voeren op een patriciërsfamilie uit de zestiende eeuw, waarvan enkele leden het schopten tot burgemeester van Amsterdam. Deze familie bleef rooms-katholiek en sloot zichzelf daarmee uit van de meeste bestuursfuncties in de Republiek. In het begin van de zeventiende eeuw koos Sybrand van Alkemade er daarom voor een riddermatige levenswijze te gaan voeren en kocht het 'voorvaderlijk goed' Alkemade of Oud-Alkemade in Warmond. Op de plaats waar hij meende dat het middeleeuwse kasteel Alkemade had gestaan stichtte hij een buitenhuis, dat door zijn vorm, omgrachting en vele torentjes de bezoeker de indruk moest geven dat dit het 'stamhuis' was van de familie. De Van Alkemade's moesten in de zeventiende en achttiende eeuw de legitimiteit van hun 'stamhuis' ten opzichte van hun omgeving steeds verdedigen, waarvoor ook beeldmateriaal werd ingezet. In werkelijkheid lag het in 1305 al genoemde kasteel 300 meter oostelijker op het landgoed. Helaas ging deze kasteelsite, die in de achttiende eeuw nog aanwezig was, in 2012 - ondanks het nodige verzet - bij de aanleg van een jachthaven) deels verloren. ■

¹² J. van Doesburg en M. van der Heiden, *Wallen en grachten aan de Wasbeeklaan: archeologische waarnemingen Warmond-Wasbeeklaan 31, najaar 2012* (Amersfoort 2013).

COLUMN

ASTEN EN DE BROOD- OVEN

> door Rob Gruben

Rob Gruben is redactielid van K&B en eigenaar van BAAC bv

Toen Leo Wevers en ik in de zomer van 1986 een aanvang maakten met het bouwhistorisch onderzoek naar kasteel Asten (later door Leo uitstekend beschreven in het boek *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten*), was onze eerste prioriteit het documenteren van de oude muren. Die hadden in een eeuw van ruïneuze staat veel te lijden gehad van weersinvloeden. Al sinds het midden van de negentiende eeuw was de omstreeks 1430 gebouwde *steenen huysinge* namelijk niet meer permanent bewoond en vanaf 1892 werden de bouwvallen bovendien door lokale bevolking als steengroeve gebruikt. De ansichtkaart uit 1904 - waarop uitgever Adrianus Berkers zelf met fiets is afgebeeld - illustreert het verval overduidelijk. Door dit alles was onder meer de oostvleugel op de kelder na vrijwel geheel verdwenen. In die kelder was ooit de kasteelkeuken gesitueerd en direct erboven lag de grote zaal of vestibule. In één van de korte wanden van de keukenkelder waren twee ovens bewaard gebleven. Het bleken broodovens te zijn met een rond koepelgewelf. Die gewelven staken buiten de muur van de kelder uit en lagen dus in het omringende zand. Het schone zand bood de prettige bijkomstigheid dat het de warmte opnam en later weer terugstraalde naar de oven. Brood was in de middeleeuwen het belangrijkste voedsel en kwam bij iedere maaltijd en bij alle sociale lagen van de bevolking op tafel. Kenmerkend voor de broodbakoven was dat die werd gestookt in dezelfde ruimte als waar daarna het brood werd gebakken. Dat zien we ook bij de ovens van Asten. Soms was er een ruimte onder de oven aanwezig, waarin men de brandstof kon opslaan. De ovenmond bevond zich op heuphoogte, zodat de broden gemakkelijk met de broodschieter in en uit de oven konden worden geschoven. In het boek *Poken en stoken, brouwen en koken* van Aleike van de Venne kunnen we lezen hoe dat bakproces in de praktijk verliep. De oven werd gestookt met takkenbossen

(mutsaards), houtresten of turf. Als hij heet genoeg was werden de verkoolde resten met een loet of rakelizer verwijderd en in een grote doofpot verzameld. Vervolgens werd de hete oven gereinigd met een dweilstok. Dit was een lange stok met daaraan gebonden een jute zak, dweil of oud visnet. Daarna kon het brood met een houten broodschieter op de ovenvloer worden geplaatst. Die ovenvloer bestond bij Asten uit baksteen, maar ook plavuizen werden regelmatig aangetroffen. Zowel baksteen als plavuizen hadden echter veel te lijden van het direct daarop gestookte vuur. Bovendien nam gebakken materiaal veel hitte op waardoor het brood enigszins kon aanbranden. Daarom paste men ook vaak lemen bodems toe. Als het brood klaar was konden in de nog warme oven eventueel peren, appels en pruimen worden gedroogd. Ook werden er nieuwe en ongebruikte aardewerkpotten en -kannen in gelegd om de slechte smaak eruit te halen. De ovens van kasteel Asten zijn maar liefst meer dan anderhalve eeuw in gebruik gebleven. Waarschijnlijk kort ná het huwelijk van Bernard van Merode en Catharina van Brederode in 1598 veranderde het laatmiddeleeuwse kasteel in een statige renaissance edelmanswoning. De bouw van een traptoren en drie galerijen rondom een binnenplaats illustreert dit. De oude broodovens werden toen buiten gebruik gesteld: tachtig centimeter ervoor werd de steunmuur voor een nieuwe trap naar de vestibule gebouwd. Een nieuwe oven werd gerealiseerd in de smalle westvleugel, die waarschijnlijk vanaf dat moment ook de keuken herbergde. Want zonder eigen broodvoorziening in een woning op stand, dat kon echt niet... ■

EEN NIEUWE INRICHTING VOOR HET

> HET KASTEEL IJSSELSTEIN DOOR ROELANT ROGHMAN, 1646-47. RECHTS IS DE LUXE PALEISVLEUGEL TE ZIEN, MET DAARACHTER HET DAK VAN DE TRAPTOREN. UIT DE KASTEELTEKENINGEN VAN ROELANT ROGHMAN, CANALETTO 1989

> door Saskia Minjon

Saskia Minjon is lid van de Werkgroep *Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen*

Rond de dertiende eeuw werd aan de Hollandse IJssel op nog geen tien kilometer afstand van Utrecht een burcht opgetrokken, waar het stadje IJsselstein nog altijd zijn naam aan dankt. Aan het eind van de negentiende eeuw werd het reeds vervallen kasteel vrijwel volledig afgebroken. Alleen de zestiende-eeuwse kasteeltoren met daarin een unieke monumentale wenteltrap bleef gespaard.

Vandaag de dag is de toren nauwelijks zichtbaar door het bladerdek van de vele bomen die zich er rondom bevinden. Op het kasteelterrein staat een gebouw van het voormalige Groene Kruis en is met betonnen platen een geïmproviseerde parkeerplaats aangelegd. De deplorabele staat van deze historische locatie is al decennia lang een doorn in het oog van zowel nationale monumentenorganisaties als de gemeente en bewoners van IJsselstein. De discussie over de ontwikkeling van het gebied laait dan ook steeds weer op. Een plan voor de aanleg van een park ligt al een aantal jaar op de plank en lijkt nu dan eindelijk doorgang te gaan vinden.

DE 'STEEN AAN DE IJSEL'

Wanneer het kasteel van IJsselstein precies werd gebouwd, is niet bekend. Van de steen of burcht aan de IJssel wordt voor het eerst gesproken in een oorkonde van Gijsbrecht V van Amstel, heer van IJsselstein, in 1279.¹ Na meerdere belegeringen door de Utrechtse en Gelderse, kreeg het kasteel tussen 1466 en 1540 geleidelijk aan zijn definitieve vorm. Het door een gracht omgeven terrein was met een brug met de stad verbonden. De kasteeltoren, de Loyertoren, die vandaag de dag de enige getuige is van het kasteel dat er ooit was, werd in 1527 opgetrokken. Rond 1530 werd een woonvleugel met aan de binnenplaats een galerij aangebouwd en tien jaar later volgde nog een paleisachtige vleugel met daarin twee boven elkaar gelegen grote zalen voor ceremoniële ontvangsten. Het kasteel bereikte in de zeventiende eeuw zijn grootste omvang. Aan het eind van die eeuw werd het kasteel echter niet meer continu bewoond en begon het verval in te zetten.

SLOOP VAN HET KASTEEL

De laatste bewoonster van het kasteel, Louise Strick van Linschoten, overleed in 1886.² Door haar testament werd de familie min of meer gedwongen het

gebouw af te stoten. Zij had aanvankelijk een van haar ongetrouwde nichten het kasteel toebedeeld, maar toen het nichtje trouwde en alsnog afzag om kasteel IJsselstein als woning in te richten, leek tante zeer ontdaan. Ze liet per testament vastleggen dat het kasteel door een van haar familieleden bewoond moest worden. Lukte dat niet, dan mocht het zeker niet als onderkomen voor een religieus doel worden gebruikt (het was een periode waarin veel kastelen als klooster werden ingericht). Omdat er voor de familie nauwelijks alternatieven waren en geen neef of nicht het wilde bewonen, bleef verkoop als enige mogelijkheid over.³ Op 12 november 1887 werd de burcht gekocht door mr. Dirk Johannes Hendrikus van Eeden, die het gebouw twee weken later doorverkoocht voor de sloop. Hierop ontstond veel protest vanuit de gemeente. Burgemeester Des Tombes schreef Victor de Stuers, op dat moment minister van Kunst en Wetenschap, in een poging hem over te halen de overheid ervan te overtuigen het geheel zelf aan te schaffen. Helaas bleef het bij een persbericht van de kant van De Stuers. Wel werd door de prominente dominee J. Craandijk en andere monumentenliefhebbers actie ondernomen om in ieder geval de toren te bewaren. Begin 1888 werd het kasteel afgebroken, met uitzondering van de Loyertoren. De op unieke wijze gemetselde Renaissancetrap in de toren werd wel op waarde geschat. Op 25 april 1896 werd de toren aan de Staat geschonken, met als voorwaarden dat er geen houtgewassen rond het kasteel mochten worden weggehaald, dat er een toegangsweg over de gracht naar de toren moest blijven bestaan en dat er in een straal van zes meter rond de toren geen bebouwing mocht plaatsvinden. Aan deze voorwaarden wordt tot op de dag van vandaag voldaan. Hoewel de kasteeltoren zich nog altijd aan de rand van de oude binnenstad van IJsselstein bevindt, doet de omgeving van de toren geen recht aan de historische waarde van deze plek. Nog altijd is de toren vanaf de stad via een bruggetje te bereiken. De vele bomen die zich hier bevinden, onttrekken de toren echter

1 M.W.J. de Bruijn, *IJsselstein de vesting* (IJsselstein 2005).

2 P.W.A. Broeders, 'Als zand tussen de vingers', *Tijdschrift Historische Kring IJsselstein* nr. 129 (juni 2010), pp. 2-10.

3 F. Vogelzang, *Van boevenoord tot belastingparadijs. Het leven in IJsselstein in de achttiende eeuw* (IJsselstein 2010), p. 295.

KASTEELTERREIN VAN IJSSELSTEIN

vrijwel volledig aan het zicht. Een gemiddelde voorbijganger zal zich niet bewust zijn van de betekenis van deze plek, wat zeker ook niet bevordert wordt door het feit dat het gemeentelijke informatiebord dat zich hier bevindt ofwel vaak beklad is, of zelfs volledig ontbreekt. Aan de andere kant is de toren beter zichtbaar, maar een eventuele toeschouwer bevindt zich hierbij op een met betonplaten bestrate parkeerplaats.

HERINRICHTING VAN HET KASTEELTERREIN

De eerste discussie over de inrichting van het voormalige kasteelterrein werd gevoerd in 1990, toen het kleuterschooltje dat zich op de plek van de huidige parkeerplaats bevond, werd afgebroken.⁴ In de jaren daarna volgden meerdere plannen voor het terrein: van de bouw van woningen, tot een stadspark, tot de aanleg van een parkeergarage. Dat laatste werd gelukkig tegengehouden door de resultaten van archeologisch onderzoek.⁵ In 2010 vierde IJsselstein zijn 700-jarig bestaan.⁶ Ter ere van dit jubileum wilde de gemeente de inwoners een cadeau geven. Het eerdere plan voor de aanleg van een park kreeg nieuwe invulling. De stadsgracht zou deels uitgegraven worden, de oorspronkelijke contouren van het kasteel zouden met nieuw te metselen murtjes en groenaanleg zichtbaar gemaakt worden en de cultuurschatten die zich nog in de grond bevonden, moesten worden blootgelegd. De plannen zouden voor het grootste deel bekostigd worden door een bijdrage van het Roest Crollius Fonds. Door het ontbreken van een goed onderbouwde gemeentelijke visie, trok het fonds zich terug en de plannen vonden geen doorgang. In mei 2013 werden de plannen door de gemeenteraad weer opgepakt onder de naam 'Project Kasteeltuin'.⁷ De gemeente stelde hiervoor geld beschikbaar. Nu, bijna twee jaar later, ligt er een ontwerp van bureau Karres en Brands landschapsarchitecten. In hun ontwerp werden zij geadviseerd door een planbegeleidingsgroep, bestaande uit omwonenden en vertegenwoordigers van de Historische Kring IJsselstein, Museum IJsselstein, het Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid en Ondernemersvereniging De Baronie. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

> TEKENING BOVEN: ONTWERP KASTEELPARK EN TEKENING OP ACHTERGROND PLAN AANLEG TALUD

assisteerde bij het ontwerpproces waar het om behoud van archeologische waarden gaat.

EEN NIEUW INITIATIEF TOT HERBOUW VAN HET KASTEEL

Hoewel de plannen voor de aanleg van een kasteelpark al ver gevorderd waren, kwamen vier IJsselsteiners eind vorig jaar met een opvallend initiatief. Zij pleitten voor herbouw van het kasteel. De Facebook-pagina die zij naar aanleiding van dit initiatief oprichtten, had in twee maanden tijd meer dan duizend volgers.⁸ Hoewel de aandacht voor het initiatief hen overleg met wethouder van economie Huib Veldhuijsen opleverde, bleek de gemeente niet positief te staan tegenover de plannen. De berichten op de Facebook-pagina laten zien dat een concreet idee over de manier waarop de herbouw zou moeten geschieden ontbreekt; moet de herbouw een moderne constructie zijn of moet het kasteel historiserend gereconstrueerd worden? En welke invulling moet dit gebouw krijgen? Een duidelijk plan ontbreekt.

HET KASTEELPARK

Voorlopig lijkt de gemeente zich toe te leggen op de aanleg van het kasteelpark. Volgens het planrapport van Karres en Brands zijn de belangrijkste uitgangspunten: 'de herkenbaarheid van het kasteel in de stad vergroten, de historische identiteit versterken, ruimte maken voor de kasteeltoren, de zichtbaarheid van de toren vergroten en deze haar prominente plek teruggeven, mogelijke functies als concerten, braderieën en markten mogelijk maken en streven naar een open en groen beeld'. Om de zichtbaarheid en openheid te verwezenlijken, zal de begroeiing rondom de toren deels verwijderd worden, waarbij de monumentale bomen behouden blijven.

Op een groen talud zullen op een plateau bestaande uit beton en natuursteen de contouren van het voormalige kasteel zichtbaar worden gemaakt. Door middel van beplanting wordt de vroegere

4 NN, 'Verdediging van de historische kwaliteit', *Tijdschrift Historische Kring IJsselstein* nr. 83 (december 1997), pp. 1-9.

5 M.M. Sier e.a., *Aanvullend archeologisch onderzoek op de locatie hoek Touwlaan/Kasteellaan*, Gemeente Utrecht, ADC Rapport nr. 46 (Bunschoten 2000), pp. 5-6.

6 In het lokale nieuwsblad *Zenderstreeknieuws* werd in februari 2010 meerdere malen bericht over de ontwikkelingen rondom de plannen.

7 De volledige plannen zijn te vinden op: <http://www.ijsselstein.nl/mozard/lsuite86.scherm0325?mPag=2311&mLok=11>

8 Het initiatief is te volgen op: <https://www.facebook.com/kasteelijsselstein?fref=ts>

> HET GROENE KRUISGEBOUW. (FOTO AUTEUR)

> DE PARKEERPLAATS MET DAARACHTER DE KASTEELTOREN. (FOTO AUTEUR)

bebouwing aangegeven. Omdat een deel van het voormalige kasteelterrein zich op privégrond bevindt, kan niet het volledige contour worden aangebracht. In het planrapport staat vermeld dat bij alle constructies die worden aangebracht, rekening wordt gehouden met hoe diep die de grond in gaan, zodat het archeologisch bodemarchief niet verstoord wordt. Naast het talud wordt, op de plaats van de huidige parkeerplaats een veld aangebracht met hier en daar een boom. In het veld worden looppaden aangebracht die overeenkomen met de vroegere toegangswegen tot het kasteel.

SLOOP VAN HET VOORMALIGE GROENE KRUISGEBOUW

Een belangrijk onderdeel van de plannen rondom de herinrichting van het gebied, is de afbraak van het voormalige Groene Kruis-gebouw dat zich westelijk van de kasteeltoren bevindt. In 2010 en 2011 bestond het plan om het stadsmuseum van IJsselstein, dat zich aan de andere kant van de historische binnenstad bevindt, onder te brengen in dit gebouw.⁹ Nu lijkt sloop de enige oplossing voor het in 1935 gebouwde pand. In mei 2014 pleitte Stichting Het Cuypersgenootschap nog voor het behoud van het vooroorlogse Groene Kruisgebouw.¹⁰ Zij is van mening dat het de status van gemeentelijk monument toegekend moet krijgen vanwege de uniciteit van dit bouwwerk in de stijl van de Amsterdamse School en de betekenis die het geeft aan de historische gelaagdheid van het kasteelterrein. Ook de lokale Stichting De Aanzet tekende afgelopen februari nog tevergeefs bezwaar aan tegen de plannen, maar de gemeente lijkt zich niet van de ingeslagen koers af te laten leiden.¹¹

NATIONALE MONUMENTENORGANISATIE

Opvallend is dat de onlangs opgerichte Nationale Monumentenorganisatie (NMo) niet betrokken is bij de planvorming rondom het voormalige kasteelterrein. De kasteeltoren van IJsselstein stond op de in februari 2013 gepresenteerde lijst van 34 rijksgebouwen zonder rijksfunctie die in aanmerking kwamen voor verkoop. Hoewel de gemeente IJsselstein in eerste instantie nog berichtte bereid te zijn de zorg voor de toren over te nemen - mits er geen achterstallig onderhoud was - is dit niet gebeurd. Om de af te stoten monumenten voor de toekomst te behouden, werd door een aantal monumentenorganisaties de afgelopen twee jaar het initiatief genomen tot de oprichting van een landelijke organisatie die de zorg voor deze monumenten op zich kan nemen.¹² Geldersch Landschap & Kasteelen, Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel, Monumentenfonds Brabant,

Vereniging Hendrick de Keyser, Nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed en Vereniging Natuurmonumenten vormen samen de Nationale Monumentenorganisatie, bestaande uit de Vereniging Nationale Monumentenorganisatie, opgericht op 16 april 2014, en de Stichting Monumenten Bezit, opgericht op 26 juni 2014. 'De vereniging heeft ten doel het behouden van cultuurhistorische gebouwen voor toekomstige generaties en het versterken van de samenwerking tussen monument behorende organisaties [...]', zo valt te lezen in de statuten.

Op 18 december 2014 droeg de overheid officieel 31 van de aanvankelijk 34 rijksmonumenten over aan de NMo. Als bruidsschat kreeg de NMo eenmalig een bedrag van 61 miljoen euro mee om de komende jaren het onderhoud van de monumenten te kunnen bekostigen. Daarnaast werd nog eens 2,1 miljoen euro overgeschreven om achterstallig onderhoud direct aan te kunnen pakken.¹³

Hoewel de oprichting rond is, is er nog weinig bekend over de koers die de nieuwe Nationale Monumentenorganisatie neemt met betrekking tot de zorg voor de monumenten. Met de aanleg van het talud wordt het gebied van zes meter rondom de kasteeltoren van IJsselstein dat onbebouwd diende te blijven, voor het eerst sinds 1895 in gebruik genomen. Het ligt in de lijn der verwachting dat de nieuwe monumentenorganisatie hierbij betrokken wordt.

Het voormalige kasteel van IJsselstein kent een lange historie. Inmiddels is de discussie over de aanpak van de herinrichting van het voormalige terrein bijna net zo lang. Het initiatief voor de herbouw van het kasteel te IJsselstein lijkt gelukkig vooral een missie te zijn geweest om mensen na te laten denken over de mogelijkheden van de plek. De Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen is van mening dat een herbouwd kasteel niet op zijn plaats zou zijn in de tegenwoordig dicht bebouwde omgeving van de IJsselsteinse historische binnenstad. Een herbouw zou ervoor zorgen dat de werkelijke historie van de plek en de monumentaliteit van de Loyertoren teniet gedaan wordt. Met de aanleg van een park lijkt een stap in de goede richting te worden gezet om de historie van de stad weer zichtbaar en beleefbaar te maken. Met de aanleg van het talud zullen de archeologische resten die zich nog in de bodem bevinden in situ bewaard worden, ervan uitgaand dat dit gewaarborgd wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De rol van de Nationale Monumentenorganisatie blijft in mysterie gehuld; zij lijkt geen rol te hebben in de plannen die worden gemaakt in IJsselstein. De functie van park en de mogelijkheid tot het organiseren van activiteiten, zoals theater of een braderie, passen bij het stadje, waar dit soort activiteiten doorgaans drukbezocht is. Het is nog niet bekend wanneer met de nieuwe inrichting van het voormalige kasteelterrein van IJsselstein gestart wordt. ■

9 'Museum wil wel naar kasteelterrein', *Zenderstreeknieuws* 4 november 2010; 'Museum maakt plan', *Zenderstreeknieuws* 30 maart 2011.

10 <http://www.dichtbij.nl/lekstroom/regionaal-nieuws/artikel/3505436/oproep-red-groene-kruisgebouw-ijsselstein-van-sloop.aspx>

11 <http://erfgoedstem.nl/bezwaar-tegen-sloop-groene-kruisgebouw-ijsselstein/>

12 Zie voor meer informatie: <http://nationalemonumentenorganisatie.nl/>

13 De kamerbrief naar aanleiding van de oprichting van NMo en de volledige lijst met afgestoten monumenten is terug te vinden op: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/12/18/kamerbrief-over-voortgang-overleg-nationale-monumentenorganisatie.html>

BUITENPLAATSEN ALS STADSPARKEN

GEBRUIK, WAARDERING EN BELEVING

> Lotte Barrant, Eva Bienias, Eliza Etman, Rosan op den Kelder, Myrthe Postma en Sjon Visser

Buitenplaatsen zijn buiten de stad aangelegd, maar de soms exponentiële groei van woonwijken en industriegebieden in de twintigste eeuw heeft ertoe geleid dat een aantal van deze buitens inmiddels binnen de bebouwde kom is komen te liggen. Veelal zijn gebouwen en tuinen verdwenen onder huizen, wegen en fabrieken, maar hier en daar zijn de buitenplaatsen geïncorporeerd in de stedelijke omgeving en doen ze dienst als stadspark of groenvoorziening. Biedt de historische aanleg een extra belevingslaag aan de bezoekers, zijn ze zich ervan bewust dat ze in een voormalige buitenplaats rondwandelen? Die vraag stond centraal in het onderzoek van een groep bachelorstudenten van de studie Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit van Utrecht.¹

HET ONDERZOEK

Het onderzoek concentreerde zich op vier vragen: 'Hoe maken bezoekers gebruik van de parken?'; 'Hoe wordt het park beleefd en gewaardeerd door de bezoekers?'; 'In hoeverre zijn bezoekers op de hoogte van de historie van de stadsparken?' en als laatste 'Welke wensen hebben de bezoekers ten aanzien van het behoud van en de informatievoorziening over aanwezige historische elementen?' Voor het onderzoek kozen we drie min of meer vergelijkbare parken: Oog in Al te Utrecht, Randenbroek te Amersfoort en Oudegein te Nieuwegein. Het onderzoek bestond uit een schriftelijke enquête. Op vijf verschillende dagen van de week tussen 28 februari en 9 maart 2015 hebben 336 bezoekers van de drie parken de enquête ingevuld.

Oog in Al is in het midden van de zeventiende eeuw aangelegd door 'de dolle jonker' Everard Meijster en dankt zijn naam aan een curieus feit. De stad Utrecht had grote plannen om Amsterdam naar de kroon te steken door de stad te voorzien van net zulke aantrekkelijke woongrachten als zijn grote buurman. Meijster stond achter deze plannen en bouwde zijn nieuwe buiten zo, dat hij van daar uit een oogje in het zeil (oftewel Oog in Al) kon houden op de nieuwe stadsuitbreiding. Helaas voor hem bleven de Utrechtse ideeën bij papieren plannen, maar zijn buitenplaats

> BUITENPLAATS RANDENBROEK IN AMERSFOORT.
FOTO ALBERT SPEELMAN

lag wel aan de nieuw gegraven Leidsche Rijn, een doorgaande route naar het westen.

Randenbroek, aan de oostkant van Amersfoort, was lange tijd eigendom van de familie Van Campen. De beroemde architect Jacob van Campen heeft er zijn stempel op gedrukt. Voor hem fungeerde deze buitenplaats als een centrum van cultuur, waar hij zijn vrienden en kunstbroeders onthaalde op goede gesprekken en even goede maaltijden.

Oudegein heeft veel oudere wortels. Het is ontstaan uit een middeleeuws kasteel, gelegen aan de Vaartse Rijn, enkele kilometers ten zuiden van Utrecht. Het Gein was een poging tot stadsvorming door de Utrechtse bisschop, maar ondanks de inkomsten uit de nabijgelegen tol, is de nederzetting nooit uitgegroeid tot een levensvatbaar stadje. Ook al omdat de Utrechtse gilden geen last wilden hebben van een concurrent. Het kasteel Oudegein kwam in handen van Utrechtse burgers. In de zeventiende eeuw vestigde Adriaan Ploos van Amstel op Oudegein zijn basis. Hij verbouwde het middeleeuwse huis naar de nieuwste mode en bracht er zijn kunstverzameling in onder. Het kasteel is nog steeds privé-eigendom, in tegenstelling tot de huizen Oog in Al en Randenbroek, die gemeentelijk bezit zijn.

¹ De rapporten van de vier onderzoeksgroepen zijn digitaal te raadplegen via de website van de NKS: www.kastelen.nl.

De drie voormalige buitenplaatsen doen tegenwoordig dienst als stedelijke groenvoorziening en liggen midden in woonwijken. Ze beschikken over wandel- en fietspaden, speeltuinen en sportvoorzieningen. Oog in Al heeft een karakteristieke theekoepel aan het water en een dierenweide. In het huis was lange tijd de wijkbibliotheek gevestigd, maar momenteel staat het leeg. Randenbroek bestaat behalve uit het buitenhuis, dat zich weerspiegelt in een grote vijver, uit een orangerie, een koetshuis en een duiventil. Op dit moment is de gemeente bezig een geschikte bestemming te vinden voor het huis. Kenmerkend zijn de vele waterpartijen en het bosachtige en glooiende landschap. Oudegein ligt nabij de nieuwe stad Nieuwegein, ingeklemd tussen woonwijken en kantorencomplexen. Behalve het oude huis staan in het park een nog werkende poldermolen en een historische boerderij, waarin een lokaal museum is gevestigd.

HET GEBRUIK VAN STADSPARKEN

Stadsparken lenen zich voor diverse functies die verschillende soorten bezoekers aantrekken en die bepaalde manieren van gebruik kunnen stimuleren. De verschillende functies kennen elk hun eigen kwaliteiten. Hoe beter de kwaliteiten van het park passen bij de gewenste functie, hoe groter de maatschappelijke waarde. De nadruk van het onderzoek naar het gebruik van de parken lag specifiek op de relatie tussen recreatieve en natuurlijke elementen. Tevens is onderzocht welk type bezoeker op welke wijze gebruik maakt van het park en hoe hij bepaalde elementen, zoals infrastructuur en natuurlijke structuren, waardeert. Aan elke deelnemer van de enquête is bijvoorbeeld gevraagd hoe belangrijk deze het aanwezige gebouwde en groene erfgoed vindt. Hierbij is gelet op verschillen tussen oudere en jongere generaties. Uit eerder onderzoek is namelijk gebleken dat leeftijdsverschillen van invloed zijn op de waardering voor bepaalde erfgoedlocaties.²

De mensen die meewerkten aan de enquête is gevraagd om aan te geven met welke reden zij op de dag van ondervraging het park bezochten. Meer dan de helft (53%) van de bezoekers kwam om te wandelen en bijna een kwart (22%) kwam om te spelen met hun kinderen. Het gebouwde erfgoed bleek nauwelijks een motief voor bezoek: slechts één persoon gaf aan die dag speciaal daarvoor te zijn gekomen. Dat kan te maken hebben met het feit dat de aanwezige historische gebouwen slechts beperkt voor het publiek toegankelijk zijn.

- ii Y. Poria, A. Reichel en A. Biran, 'Heritage Site Perceptions and Motivations to Visit', *Journal of Travel Research*, 44 no. 3 (2006), pp. 318-326.
- iii K. van Eijck, 'Jazzed up, brassed off: Sociale differentiatie in patronen van muzikale genrevoorkeuren', *Mens en Maatschappij* 74 nr. 4 (1999), pp. 43-61.

> HET INVULLEN VAN DE ENQUÊTE. (FOTO AUTEURS)

WAARDERING VAN VOORZIENINGEN

Zowel de mate van waardering voor recreatieve en infrastructuurele voorzieningen (zoals paden en bankjes) als voor natuurlijke structuren (zoals beplanting en glooiend landschap) is gekoppeld aan verschillende soorten gebruik van het park. De respondenten beoordeelden die voorziening aan de hand van een lijst met parkkenmerken. Daarnaast konden ze uit twaalf activiteiten kiezen die ze het meest in het park ondernamen. Daaruit bleek dat mensen die het park slechts als doorgangsroute gebruikten de natuurlijke elementen minder belangrijk vonden dan mensen die het park bezochten om te wandelen. Dit was te verwachten, aangezien passanten een korte route zoeken. Wandelaars komen veel gericht naar het park en zij hechten duidelijk grotere waarde aan de voorzieningen en de sfeer in het park. De uitkomst van het onderzoek dat oudere mensen ergeroed hoger waarderen dan jongere, bevestigt eerder onderzoek: hoe hoger de leeftijd, hoe meer belang aan zowel het aanwezige gebouwde als het groene erfgoed wordt gehecht.

BELEVING EN WAARDERING VAN STADSPARKEN

Een belangrijk aspect van de beleving en waardering voor een park is de historie ervan. Gelet op het uiterlijk en de historische aspecten van buitenplaatsen was de verwachting dat de beleving van de parken met hun duidelijk historische uitstraling positief zou zijn. Die verwachting werd bevestigd: de respondenten gaven de parken een gemiddeld rapportcijfer van een 7,8. Daarbij kreeg Oog in Al iets lagere cijfers dan de twee andere parken. Ook heeft dit onderzoek aandacht besteed aan de mate waarin bezoekers het belangrijk vinden dat de betreffende historische elementen van de voormalige buitenplaats behouden blijven. Dit werd gemiddeld hoog gewaardeerd: het behoud van historische elementen in het park is dus gewenst.

De bezoekers van buitenplaatsen beleven de parken als rustgevend. De 'rijke geschiedenis' blijkt in gevarieerde mate van belang voor de beleving. Gemiddeld hadden de bezoekers een licht positieve waardering voor de 'rijke geschiedenis'. Men voelt zich met de historische elementen in het park verbonden, een verbondenheid die bij de - niet zeer talrijke - allochtone bezoekers duidelijk minder aanwezig was.

Ten slotte is er gekeken of kennis van de historische buitenplaatsen invloed heeft op de waardering en beleving van de parken. Het gezegde 'onbekend maakt onbemind' werd bevestigd in de uitkomsten. Mensen met meer kennis van de geschiedenis van het park waren zich meer bewust van de historische elementen. Ze hechten ook meer aan het behoud van die elementen.³ Historische aspecten spelen dus een rol bij de landschapsbele-

> GEZICHT OP PARK OOG IN AL. (FOTO AUTEURS)

> OUDEGEIN IN NIEUWEGEIN.
FOTO A. SPEELMAN

ving van de drie onderzochte stadsparken. Hierbij gaat het met name om het nog aanwezige erfgoed en de zichtbare structuren van de oude tuinaanleg.

KENNIS VAN HET AANWEZIGE ERFGOED

Een grote meerderheid van de parkbezoekers (70%) is zich bewust van het aanwezige erfgoed en heeft hierin een grote interesse. De kennis van de parkbezoekers over de geschiedenis van het huis en het park was echter kleiner dan we hadden verwacht. We maten die kennis door het stellen van tien vragen over het verleden van het park. Als een bezoeker minder dan drie vragen juist beantwoordde, werd dat genoteerd als 'matige kennis'. Voldoende kennis was het juist beantwoorden van 4 tot 6 vragen. Wanneer de respondent 7 of meer vragen goed had, was er sprake van veel kennis. Slechts een enkeling (2%) behoorde tot die hoogste categorie. De overgrote meerderheid van de parkbezoekers beschikte over matige kennis.⁴

Wij verwachtten dat oudere parkbezoekers meer interesse zouden hebben in erfgoed dan jongere parkbezoekers. Tevens verwachtten we dat bezoekers van het park met een hoger opleidingsniveau (HBO of hoger afgerond) meer kennis over het park zouden hebben dan parkbezoekers met een lager opleidingsniveau.⁵ Op basis van het deelonderzoek van kennis bleken deze aannames onjuist.

In tegenstelling tot de verwachtingen was ook het verband tussen de fysieke afstand die de bezoeker moest afleggen naar het park en de kennis die deze bezoeker over het park bezat, zwak. Hypothetisch zou een bezoeker die dicht bij het park woont, meer over het park afweten dan een bezoeker die minder dicht bij het park woont. Dit bleek echter niet het geval in ons onderzoek. De parkbezoekers hadden weinig kennis over de geschiedenis van het park en maakten nauwelijks gebruik van

informatievoorzieningen om zich te verdiepen in dat verleden. Internet blijkt veruit de meest belangrijke bron van informatievoorziening. De informatievoorzieningen in de parken zelf, zoals de borden, zijn weinig populair onder de parkbezoekers.⁶

INFORMATIEVOORZIENING

De Engelse onderzoeker David Lowenthal benadrukt dat een besef van het verleden bijdraagt aan het welzijn van mensen.⁷ Dat kwam ook naar voren uit ons onderzoek op deze drie gewezen buitenplaatsen. Meer kennis zorgt voor meer beleving en meer waardering. 64,6% van de 50-plussers hechtte (zeer) veel waarde aan de aanwezige historische elementen in de stadsparken, tegenover 32,9 % van de jongeren (16 t/m 29 jaar).⁸

Lowenthal maakt onderscheid tussen experts en leken, mensen met veel kennis van bepaald erfgoed en mensen die deze kennis niet bezitten. Dat onderscheid is ook van belang bij de keuze voor informatievoorziening. De eerste soort informatie die hij onderscheidt, kunnen we omschrijven als 'genesis of a place'. Die is gebaseerd op de inhoudelijke waarde van de informatie en de bijbehorende 'diepgang'. Hoe completer en hoe zeldzamer de historische elementen, hoe hoger de waardering. Bij de tweede soort informatie gaat het om de vorm van de informatie, ook wel aangeduid als 'genius of a place'. Daarbij is 'vorm' een combinatie van cognitieve en affectieve aspecten. De Nederlandse onderzoeker Coeterier stelt dat voor 'niet experts/leken' de waarde van historische elementen of patronen gebaseerd is op het bijzondere verhaal, dat wat Lowenthal genius noemt. Onze aanname was dat hoogopgeleiden qua informatievoorkeur meer lijken op 'experts' en dat laagopgeleiden meer lijken op 'leken'. Uit ons onderzoek is echter gebleken dat laagopgeleiden met betrekking tot informatie over historische elementen niet meer belang toekennen aan 'beelden en verhalen' dan hoogopgelei-

4 J.M. Horst, M.H. Lucassen, H.M. Peet en D.B. van Uffelen, 'Kennis over erfgoed: een casestudie over de kennis en kennisvorming van parkbezoekers in Randenbroek, Oog in Al en Oudegein', onderzoeksrapport Universiteit Utrecht (Utrecht 2015).

5 Van Eijck 1999, p. 43-61.

6 Horst, Kennis 2015.

7 D. Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985)

8 J.F. Coeterier, 'Lay people's evaluation of historic sites', *Landscape and Urban Planning*, 59, no. 2 (2002), pp. 111-123.

den. Aan de andere kant was het opvallend dat hoogopgeleiden niet meer belang toekennen aan 'historische feiten' en 'diepgang' dan laagopgeleiden.⁹ Kortom: informatievoorziening voor deze parken dient een mix te zijn van zowel 'genius of a place' als 'genesis of a place'.

De aan te bieden informatie kan verschillende vormen aannemen: 'on- en offline'. Het gebruik van internet voor het zoeken naar informatie over cultureel erfgoed heeft bij Nederlandse huishoudens een razendsnelle opmars doorgemaakt. Het Sociaal Cultureel Planbureau (2008) voorspelt een verdere toename van deze virtuele cultuurparticipatie door de verspreiding van breedbandinternet, het groeiende digitale cultuuraanbod en grotere vertrouwdsheid met het medium door toename van digitale vaardigheden van de bevolking.¹⁰ Op basis hiervan veronderstelden we dat leeftijd ook van invloed is op de voorkeur voor vormen van historische informatievoorziening. Het bleek dat er tussen de drie onderscheiden leeftijdsklassen (16-29 jaar; 30-49 jaar en 50-plus) geen significante verschillen waren: niet alleen jongeren zijn tegenwoordig via nieuwe media te bereiken, maar allen die 'jong van geest' zijn.

CONCLUSIE MET AANBEVELINGEN

Dit onderzoek heeft zich gericht op de waardering van historische buitenplaatsen die een nieuwe functie hebben gekregen als stadspark.

Het maatschappelijk nut en de publiekswaardering van de parken zijn duidelijk bevestigd. De natuurlijke structuur van de parken wordt positief gewaardeerd en ook de aanwezige infrastructuur zoals paden, bankjes en verlichting dragen bij tot een aangenaam gebruik. Daarbij is een kanttekening te

plaatsen. Teveel van deze infrastructuur kan een bedreiging vormen voor het groene en gebouwde erfgoed, aangezien het de beleving kan aantasten van de historische waarde van het park. De recreatie moet niet de historische beleving verdrijven, misschien ook omdat die beleving gezien de matige kennis niet zozeer cognitief is maar eerder emotioneel. Men is zich bewust van de aanwezigheid van erfgoed en dit speelt een rol in de beleving van het park. De historische buitenplaatsen blijken een decorfunctie te hebben bij de parkbeleving van de bezoekers, en er komt slecht een enkeling specifiek voor de historische gebouwen. Dat hangt mede samen met de weinige kennis over het erfgoed. Die kennis zou door het aanbieden van moderne, niet-intrusieve, vormen van informatievoorziening kunnen worden vergroot. Te denken valt aan een app. Immers, oudere parkbezoekers zijn tegenwoordig net zo behendig met internet en smartphones als jongere parkbezoekers. De content van nieuwe informatiebronnen in stadsparken (of cultuurlandschappen) zou een gelijke mix kunnen zijn van zowel 'genius of a place' als 'genesis of a place'. Er is veel ongebruikte potentie. Zo kan in Oudegein het historische verdwenen stadje 't Gein weer tot leven worden gebracht met beelden en verhalen op de plek waar het gelegen heeft.

Dit geldt ook voor nog onontdekte schatten aan verhalen en historische feiten over Oog in Al en Randenbroek. ■

9 I. de Beukelaar, E. Etman, H. Konijnenbelt en S. Visser, 'Wensen van bezoekers van stadsparken met een buitenplaats', onderzoekrapport Universiteit Utrecht (Utrecht 2015).

10 Sociaal en Cultureel Planbureau, *De virtuele cultuurbezoeker: publieke belangstelling voor cultuurwebsites* (Den Haag 2008)

> THEEHUIS IN OOG EN AL.
(FOTO AUTEURS)

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

Rene W. Chr. Des-sing, *De Amsterdamse buitenplaatsen. Kennemerland, Gooi, 's-Graveland, Vecht, Angstel, Amstel. Een vergeten stadsgeschiedenis* (Utrecht 2015), ISBN 978 90 5345 491 6

In de zeventiende en achttiende eeuw zijn door rijke Amsterdamse kooplieden tientallen buitenplaatsen aangelegd in de wijde omgeving van Amsterdam. Een zestigtal van die buitens bestaat nog en op hun bestaan wil de auteur graag aandacht vestigen. In zijn ogen belichamen deze groene cultuurobjecten een belangrijke periode in de geschiedenis van de Amstelstad en vooral Amsterdammers zelf blijken zich daarvan maar weinig bewust. Dat dit verleden 'vergeten' zou zijn, is nogal sterk uitgedrukt. Misschien wel de eerste wetenschappelijke studie over buitenplaatsen, het uit 1948 daterende werk van R. Luttermant hield zich al met de Amsterdamse buitens bezig en er is een aardige bibliotheek te vullen met boeken en tijdschriftartikelen over dit onderwerp. Dat Amsterdammers zich weinig bewust zijn van deze geschiedenis is zeer wel mogelijk en misschien teleurstellend, maar de vraag is gerechtvaardigd in hoeverre andere historische onderwerpen en perioden wel bij de inwoners van de stad bekend zijn. Toch zal dit aantrekkelijke boek hopelijk veel mensen bereiken. Na een inleiding over het verschijnsel buitenplaats, waarbij Des-sing min of meer aansluit bij Brusse en Mijnhardt door te stellen dat buitenplaatsen vooral een recreatieve functie hadden en, anders dan een landgoed, geen economische (omdat ze vooral geld kostten), behandelt hij in korte hoofdstukjes een flink aantal buitenplaatsen, geografisch gegroepeerd. Opvallend is dat hij bij de drijfveren voor de aanleg van een buitenplaats de investering in grond toch opvoert en dus de economie weer binnenhaalt. Ook stelt hij dat buitenlandse voorbeelden een belangrijke rol hebben gespeeld. Hij schrijft zelfs dat onder de vroege buitenplaatsbezitters veel mensen te vinden waren die uit het buitenland kwamen. Helaas ontbeert dit fraai vormgegeven boek voetnoten, zodat deze bewering niet is gestaafd. Voetnoten passen misschien niet in de publieksuitgave die deze gids wil zijn, maar regelmatig doet Des-sing interessante observaties, die om enige ondersteuning met historische bronnen vragen.

Als er zoveel objecten en thema's aan de orde worden gesteld, zijn fouten onvermijdelijk. De opmerking dat de Utrechtse adel vooral in het oosten van zijn provincie veel grond bezat gaat misschien op voor een latere periode, maar in de zestiende en zeventiende eeuw, als de eerste buitenplaatsen langs de Vecht verrijzen, is daar de adellijke aanwezigheid nog duidelijk voelbaar. Ook de bewering dat het huis Bolenstein inmiddels is afgebroken, zal door de huidige eigenaar met schrik zijn gelezen.

Iedere buitenplaats krijgt kleur door aardige anekdotes en ook de recreatieve informatie die is toegevoegd maken dit boek een toegankelijke inleiding voor het brede publiek. Dat is mooi, want aandacht voor ons bebouwde erfgoed is belangrijk. Zonder draagvlak en maatschappelijke rol verdwijnen monumenten. Binnen de lemma's schiet de auteur van eeuw naar eeuw, waardoor soms vreemde causaliteiten worden gesuggereerd. De regelmatig slordigheden en soms wat achterhaalde literatuur, zoals bijvoorbeeld over Sypestein, dat toch weer als huis met een middeleeuwse voorganger wordt gepresenteerd, maken dat de lezer wat voorzichtig moet omgaan met de geboden informatie. De ondertitel smaakt naar meer en wordt in het boek niet helemaal uitgewerkt. Het is duidelijk dat veel Amsterdamse kooplieden in de omgeving van de stad buitens bouwden, maar wat is daarvan de invloed op de stad geweest? Is er sprake van een wederkerigheid in de relatie tussen stad en platteland, is er culturele en sociale uitwisseling? Wat betekent het voor de economie van een stad als de bovenlaag zoveel geld elders investeert? Welke rol speelden de sociale verbanden in de stad in relatie tot de buitenplaatsen? Hoeveel werkgelegenheid bood de bouw en het bezit van een buitenplaats aan stedelingen en plattelanders? In hoeverre verschilden de Amsterdammers en hun buitenplaatsen van stedelingen elders in Holland? Vragen die nog openstaan voor volgende onderzoekers.

Friedhelm Burgard (red.), *Zur Sozial- und Kulturgeschichte der mittelalterlichen Burg. Archäologie und Geschichte* (Trier 2009), ISBN 978-3 89890 141 3

Een interdisciplinaire aanpak van de kastelenkunde wordt al decennialang nagestreefd, maar is nog geen dagelijkse onderzoekspraktijk geworden. De eerste Nederlandse hoogleraar kastelenkunde, Jaap Renaud, was archeoloog en hield zich bezig met middeleeuwse gebruiksvoorwerpen. Zijn opvolger Hans Janssen combineerde mediëvistiek met archeologie en pleitte al in de jaren tachtig voor het bestuderen van kastelen vanuit meerdere vakgebieden. Ook deze Duitse bundel, die bijdragen bevat die reeds in 2005 op een congres zijn gepresenteerd, probeert die bredere aanpak uit te dragen. In de inleiding wordt geschetst hoe verschillende vakgebieden als archeologie, bouwhistorie, kunstgeschiedenis en geschiedenis ieder hun eigen vraagstellingen en onderzoeksmethoden op kastelen toepasten, zonder dat van uitwisseling of synthese sprake was. De meewerkende auteurs proberen daarom verschillende aspecten van kastelen

vanuit een breder perspectief aan te vatten. De bundel bevat zeer leerzame bijdragen, die vaak ook voor Nederlandse geïnteresseerden van belang zijn. Vele aspecten komen aan de orde. Zo is er een studie over het botmateriaal afkomstig van begravingen in een tegen de Deense grens aan gelegen vesting, beschrijft een artikel de geografische en chronologische spreiding van burchten in een deelstaat, gaat een ander in op het leven van vrouwen in kastelen, worden de architectonische verschillen tussen kastelen van adel en niet-adel beschreven en bekijkt een onderzoeker de statusbetekenis van woontorens in steden.

Deze en andere bijdragen, stuk voor stuk goed onderbouwd en interessant, laten echter meteen ook zien hoe lastig een echte interdisciplinaire aanpak is. Vaker is sprake van multidisciplinariteit; een onderzoeksthema wordt op een traditionele wijze onderzocht en vervolgens worden inzichten of methoden uit een aanpalend vakgebied gebruikt om dieper tot de kern door te dringen of de uitkomsten in een andere context te plaatsen. Daarbij komen soms wel erg voor de hand liggende invalshoeken aan bod. Zo komt het niet als een verrassing dat bij het bestuderen van het leven van vrouwen in kastelen, dat onderzoek logischerwijze niet beperkt blijft tot de schriftelijke bronnen, die iets vertellen over wie er verbleven, welk personeel er aanwezig was, wat er gegeten werd en wat er werd uitgegeven aan huisraad, kleding en luxe producten. Na deze theoretische benadering gaat de auteur een stap verder en neemt het fysieke kasteel onder de loep. En inderdaad werpt het daadwerkelijk onderzoeken van de zalen, kamers, trappen en binnenplaatsen waarin de vrouwen verbleven meer licht op de zaak. Maar: wordt het historici niet al tijdens de studie aangeraden om de plek te bezoeken die ze bestuderen, zover dat mogelijk is?

Ook het artikel over de begravingen is interessant, maar weinig interdisciplinair. Op de onderzochte versterking werd een beperkt aantal graven gevonden en opgegraven. Het forensisch onderzoek toonde aan dat het vooral ging om oudere mannen, een enkele jonge vrouw en kinderen. Onder de kinderen bleken met name de jongens gezonder en beter verzorgd te zijn geweest. Alle skeletten vertoonden de slijtage die veroorzaakt wordt door hard werken, al bleek dat werk seksegebonden. De mannen hadden bijvoorbeeld meer slijtage aan armen, vanwege de oefening in de wapens en het voeren van strijd, de vrouwen sleten vooral die gewrichten die gebruikt worden bij handwerk. Het resultaat was een bevestiging van het beeld dat bijna een cliché is geworden: op de burcht woonden machtige, oudere mannen (de lokale kasteelheer en zijn directe getrouwen) die een strijdlustig maar relatief luxe bestaan leidden. Ze wisten zich te omringen door jonge, vruchtbare vrouwen. Zoons waren belangrijker dan dochters. Het onderzoek laat zien dat de burchtbewoners zware fysieke arbeid verrichtten, maar ander werk dan de dorpelingen uit de omgeving die het land bewerkten. De archeologie en de paleobiologie versterken het beeld dat uit de schriftelijke bronnen oprijst. Aan de andere kant is de informatie over deze periode en het dagelijks leven relatief schaars. Er loert het gevaar dat we uitslagen van aanpalende wetenschappen onbewust 'passen' in het beeld dat we al hebben. Zijn er geen andere mogelijkheden? Is een goed ontwikkelde rechterarm inderdaad bewijs van oefening met wapens of zijn er nog andere verklaringen? Over machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen zegt dit onderzoek ook niet heel veel.

Vaak, en ook hier, komt het er op neer, dat interdisciplinariteit wordt ingevuld als multidisciplinariteit, een combinatie van methoden en technieken van verschillende vakken. In de praktijk betekent dat op het niveau van een regio verschillende kastelen

in een landschappelijk, politiek en/of economisch kader worden geplaatst, terwijl bij de bestudering van een individueel kasteel de bouwkunst en de architectuur worden gecombineerd met schriftelijke bronnen. Dat kan leiden tot goede nieuwe inzichten, maar echte interdisciplinariteit zou verder moeten gaan en een synthese van wetenschappen moeten vormen. Hoe dan ook, de boodschap is duidelijk. Kastelen en buitenplaatsen zijn niet te begrijpen als we niet vanuit verschillende invalshoeken proberen te benaderen.

E. Beukers (eindred.)
De Bosatlas van het
cultureel erfgoed (Groningen 2014),
ISBN 978 9001 12010 8

Atlassen zijn banden vol kaarten, maar al jaren bestaan er ook thematische atlassen, die veeleer een naslagwerk zijn op basis van geografie. Zo'n werk is ook dit enorme boekwerk over cultureel erfgoed. Het erfgoed is weer onderverdeeld in thema's, die gebaseerd zijn op wat

de mens doet. Dat handelen heeft geresulteerd in nieuwe fysieke objecten of aanpassingen aan de bestaande natuurlijke omgeving. Er komt van alles langs: huizen, fabrieken en boerderijen, ruimtelijke aanpassingen als ontgonnen land, mijnen, dijken en plaatsen voor feesten en sportevenementen. Tekst maakt misschien de helft uit van het boek, de rest wordt gevormd door afbeeldingen, kaarten en plattegronden. Voor liefhebbers van kastelen en buitenplaatsen is relatief veel informatie opgenomen, wat recht doet aan de multifunctionaliteit van deze objecten. Zo komen kastelen zowel terug bij het thema Verdediging, als bij Macht en Gezag. Evengoed zouden ze bij Verzamelen (over musea) en bij Vermaak en Cultuur hebben kunnen staan. Daarnaast is er natuurlijk de duidelijke band met landontginning en natuur en staan kastelen symbool voor het leven met water. Onder het thema Verdediging vinden we enkele ringburchten, de voorlopers van onze kastelen, en daarna een aantal pagina's over de kastelen zelf. Adellijke huizen en – apart – de huizen van Oranje belichamen het gezag, terwijl buitenplaatsen ook onder dat thema zijn geschaard. De reden daarvoor is, zo leert de bijbehorende tekst, dat ze als statussymbool fungeerden en daarmee de macht en grandeur van de eigenaar zichtbaar maakten. Die macht is vooral economisch, wat ook al eerder bij het lemma over adellijke huizen wordt gesteld. De adel zou na de vijftiende eeuw zijn militaire rol verliezen en vooral een stand van grootgrondbezitters worden. Dat is niet helemaal juist, maar het is natuurlijk ondoenlijk om in zo'n kort bestek alle nuances weer te geven. Opvallend is het subthema gevangenissen onder Macht en Gezag. Die pagina maakt duidelijk dat verschillende gevangenissen gebouwd zijn als pseudokastelen. De tekst gaat daar helaas niet dieper op in, maar het is interessant om te zien dat overheids geweld in de negentiende eeuw in kasteelvorm werd gegoten.

**Elizabeth Bona-
vera e.a., *Ongekende
lustoorden. Architec-
tonische atlas van de
zuidelijke buitenplaats
(Eindhoven 2014),
ISBN 978-90-386-
3627-6***

Een groep jonge archi-
tecten en opleiding uit
Eindhoven staat aan de
wieg van deze bundel
opstellen over buiten-
plaatsen in Limburg en
Noord-Brabant. Doel
was in twee leemtes
te voorzien: ten eerste
beperkt veel bestaande buitenplaatsenliteratuur zich tot Hol-
land en vooral de zuidelijke provincies komen er wat bekaaid
af; het tweede doel was de band tussen de buitenplaats en de
stad te onderzoeken. Of dat laatste nu werkelijk een leemte is,
is de vraag. Er zijn diverse monografieën en artikelen over de
buitenplaatsen van Amsterdammers, Middelburgers, Utrechtse
en Deventenaren. Dat het voor steden in het zuiden nog niet is
gedaan, is onderdeel van de algemene leemte in het buitenplaat-
senonderzoek in de zuidelijke provincies.

De studie wil ontdekken of de buitenplaatsen in de zuidelijke
provincies een eigen identiteit hebben. Daartoe heeft elk van de
betrokken onderzoekers een buitenplaats nader bestudeerd. De
bundel opent met een aantal inleidende artikelen. Die behan-
delen thema's als de overgang van kasteel naar buitenplaats, de
buitenplaats in zijn maatschappelijke context, de functie van de
representativiteit en de rol van vrije tijd, *leisure*, bij de buiten-
plaats. Opvallend is dat deze inleidingen vooral opnieuw geba-
seerd zijn op de Hollando-centrische literatuur en zich weinig op
het zuiden concentreren. Dat wordt ietwat verzacht door twee
artikelen die expliciet ingaan op buitenplaatsen van Limburg en
Noord-Brabant. Limburg als conflictzone heeft, zo stelt de auteur,
geen gouden eeuw gekend en had dus geen rijke burgerij die
buitens liet bouwen. Het bleven daarmee de adellijke families die
hun voorvaderlijke kastelen verbouwden tot buitenverblijven.
Dat is wat kort door de bocht. De auteur besteedt geen aandacht
aan het feit dat in Limburg, anders dan in de Republiek, steeds
nieuwe adel werd 'gemaakt', van wie een aantal individuen zeker
wel uit de stand van kooplieden en entrepreneurs afkomstig was.
Feitelijk wordt hier gezocht naar een equivalent van de Hol-
landse situatie en zou hij zich veel meer op de typisch Limburgse
toestand moeten concentreren. De auteur lijkt ook te impliceren
dat de militaire functie van kastelen hier langer doorwerkte
vanwege de staatkundige situatie. De beloofde samenhang tus-
sen buitenplaats en de stad wordt niet uitgewerkt. Maastricht als
militaire vesting kende vele vooraanstaande families. Zij lijken
zich vooral geconcentreerd te hebben op hoge statuswoningen
in de stad. Had dit met de oorlogssituatie te maken? Voor de
achttiende eeuw gaat dit grotendeels niet op en het is opvallend
dat in de negentiende eeuw rondom Venlo en Roermond diverse
buitenplaatsen ontstaan vanuit de lokale burgerij. De auteur gaat
er niet op in.

De inleiding over Brabant stelt dat het ontstaan van kastelen en
buitenplaatsen vooral een economisch gestuurd verschijnsel is.
In tijden van voorspoed bouwen inwoners grote huizen op het

platteland. Het is wat verwarrend dat de auteur vervolgens stelt
dat de twaalfde en dertiende eeuw een bloeiperiode waren en er
daarom toen veel kastelen verrezen. De veertiende en vijftiende
eeuw vormden de Brabantse Gouden Eeuw waarin opnieuw veel
huizen gebouwd werden. Vervolgens worden ook de zeven-
tiende en achttiende eeuw als economisch voorspoedige periode
aangemerkt (p. 113). Kortom, gedurende een groot deel van de
vroegmoderne tijd is het aangenaam toeven in het Brabantse.
Toch fluctueert het aantal aangelegde buitenplaatsen nogal, dus
de relatie met de economie moet scherper worden onderzocht.
Na deze inleidingen worden zes kastelen nader uitgewerkt. Ieder
kasteel wordt historisch beschreven, waarna het middels plat-
tegronden, doorsneden, gevelaanzichten en tuinaanleg in beeld
wordt gebracht. Vervolgens wordt het gebouw geanalyseerd. Het
gaat in alle gevallen om buitenhuizen die leeg staan of waar geen
duidelijke functie voor is. In het derde deel van de atlas heeft elke
architect zich over zijn/haar gebouw gebogen om er een nieuwe
bestemming voor te vinden. Daarbij wordt geprobeerd de ge-
schiedenis zichtbaar te laten zijn. Het is wat bevreemdend om te
lezen dat er soms oude vloeren verwijderd moeten worden om
het verleden beleefbaar te maken, zonder blijkbaar het bewust-
zijn dat daarmee het verleden juist verwijderd wordt. Ook is er
altijd de spagaat dat een gebouw 'verdienmodellen' nodig heeft
om economisch te kunnen voortbestaan, terwijl dat juist ook om
aanpassingen vraagt die de historische en esthetische beleving in
de weg kunnen zitten. De soms zeer idealistische verwachtingen
bij de ontwerpen laten zien dat architecten nog steeds volksop-
voeders willen zijn. Een voorbeeld is de herinrichting van het huis
Petite Suisse. Een buitenplaats, aldus de auteur, was een plaats
van recreatie en ontspanning. Leisure is echter geworden tot
een cliché en wordt bepaald door vastgebakken verwachtingen.
Die verwachtingen wil ze doorbreken door van huis en tuin een
continue ontdekkingstocht te maken. Dat is een duidelijke opvat-
ting, maar is die ook historisch verbonden aan het verschijnsel
buitenplaats? Misschien wel bij deze buitenplaats, die is geconci-
pieerd als casino en hotel en pas later privé woning werd van de
dochter een Maastrichtse industrieel. Maar is het daarmee niet
een zeer atypische buitenplaats? En was de latere eigenaresse
er daadwerkelijk op uit om in haar huis steeds met nieuwe zaken
geconfronteerd te worden en een dagelijkse ontdekkingstocht te
belevan? Is zo'n postmoderne opvatting wel op zijn plaats in een
negentiende-eeuws buitenhuis? Zulke soms verrassend creatieve
ideeën worden ook bij de andere herbestemmingen aangedra-
gen, maar de vraag is of een historisch kasteel of buitenplaats de
locatie is om zulke experimenten op los te laten. Doet dat recht
aan de historische beleving?

Op de foto:

"In het park van Huize Middenburg staan eeuwenoude kastanjes, eiken en beuken. Er zijn vijvers en aan de achterkant stroomt de Vliet. Het huis zelf staat hogers; dat geeft een statige, imposante aanblik."

"Mijn vader is gepensioneerd aannemer, met een voorliefde voor oude gebouwen. Hij wordt al lyrisch bij het zien van een authentieke steen of tegel. Na twee boerderijen in oude staat te hebben hersteld, kocht hij dit huis en restaureerde het. De groene luiken waren totaal verwaarloosd. Alle houtjes zijn stuk voor stuk door zijn handen gegaan. Het koetshuis, waarin ik zelf woon, hebben we samen verbouwd."

"Het eerste huis - Oud Middenburg - stamt uit 1659; het werd aangelegd door een schepen uit Delft. Huize Middenburg zoals we het nu kennen werd in 1917 grondig gerestaureerd. Aan het gebouw en het park is sindsdien nooit meer iets veranderd. Het gebouw vertoont een mix aan stijlen, wat het extra mooi maakt. Ik vind het een prachtig huis op een prachtige plek."

J.E. Vink, medebeheerder (46)
Huize Middenburg

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Als sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700